

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

РЕВОЛЮЦІЯ В МУЗЕЇ

Посібник щодо оновлення змісту експозицій шкільних музеїв

Ганна Байкеніч, Олена Охрімчук

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

РЕВОЛЮЦІЯ В МУЗЕЇ

Посібник щодо оновлення
змісту експозицій шкільних музеїв

Ганна Байкєніч, Олена Охрімчук

Дніпро · ЛІРА · 2021

УДК 069.12:37]94(477)”19”
Б 12

Байкєніч Ганна, Охрімчук Олена
Б 12 Революція в музеї : посібник щодо оновлення змісту експозицій шкільних музеїв. Дніпро: ЛІРА, 2021. 188 с.

ISBN 978-966-981-541-4

Збірка призначена передусім для освітян, які опікуються музеями закладів загальної, позашкільної та професійно-технічної освіти. Фахівці знайдуть у посібнику методичні рекомендації, які стануть у пригоді під час оновлення експозицій відповідно до вимог українського законодавства, зокрема Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки.

Це навчально-методичне видання містить також підбірку інформаційних і довідкових матеріалів про Українську революцію 1917–1921 років і пропозиції з прикладами їх застосування в музейній педагогіці.

Рецензенти:
Дмитро Семко, науковий співробітник Інституту археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
Наталя Губська, керівник музею КЗ «Валківський ліцей імені Олександра Масельського» Валківської міської ради Богодухівського району Харківської області
Руслан Єгоров, вчитель історії ЗЗСОШ № 41 міста Києва, керівник шкільного музею «Флешбек героїчної пам’яті»

ISBN 978-966-981-541-5
(електронне видання)

© Український інститут національної пам’яті, 2021
© ЛІРА, 2021

Зміст

Вступ	4
Навчальний та виховний потенціал теми Української революції 1917–1921 років	8
Нормативна база для оновлення змісту експозицій	12
Перезавантаження місії	22
Чому форма має значення: відчуйте різницю	26
З чого почати та як втілити	38
Методичні рекомендації до оновлення змісту	50
Термінологічний апарат	56
Ключові світоглядні орієнтири	68
Українська революція: 3D	72
Візуалізація: пропонуємо ми – обирати вам	86
Обережно – токсично! Потребує зміни	94
Музейна педагогіка. Пропозиції до проведення занять	158
Де шукати інформацію, не виходячи з дому	180

Вступ

Сучасна Україна успадкувала від тоталітарного періоду музеї як інструмент пропаганди, перекручування історії, маніпуляції колективною свідомістю, формування фальшивого ура-патріотизму, заснованого на порожньому пафосі та забутті національних витоків. Великою мірою музеї й досі відображають радянську історичну парадигму, ретранслюють історичні міфи та світоглядні стереотипи тоталітарного суспільства, формуючи відповідні кліше громадянської поведінки.

Не винятком є музеї закладів загальної освіти, яких в Україні функціонує значна кількість. За інформацією Міністерства освіти та науки України, у 2019 році їх налічувалося понад 4 тисячі (з них більшість – історичні (2304) і краєзнавчі (607). Створені вони переважно у 1970–1980-х роках. Половина спеціалізується на XX столітті, а 80 відсотків із них – на подіях Другої світової війни. Безперечно, музеї зберігають і примножують історико-культурну та етнографічну спадщину свого регіону. Проте накопичені ними колекції були зібрані та впорядковані більшою мірою в радянську добу, тож потребують оновлення в опрацюванні та експонуванні з огляду на зміну гуманітарної парадигми, місії музеїв і методів музейної педагогіки.

Та найголовніше – нам треба переглянути зміст експозицій на відповідність сучасній національній науковій концепції та українському ракурсу щодо представлення цілісності національної історичної візії.

Суттєвим викликом для музейників загалом і в освітніх закладах зокрема стало прийняття пакета «декомунізаційних» законів, який вимагає очищення нашого публічного простору від комуністичних тоталітарних символів як рудиментів радянської ідеології та пропаганди. Проведення декомунізації має стати в тому числі й засобом протистояння російській агресії та повернення тимчасово окупованих територій. Цей процес має доповнити деколонізація й дерусифікація в цілому, що дорівнюватиме збереженню нації.

Для цього ми повинні системно працювати над деконструкцією радянських міфів, відновленням історичної правди про минуле своїх місцевостей. І ця робота не може не позначитися на музейних експозиціях усіх профілів. Під пластом радянської пропаганди знайдуться цікаві історії місцевих героїв. Ми переконані, вони стануть основою української ідентичності цих місць.

ЗМІСТ ЕКСПОЗИЦІЙ має оновлюватися відповідно до наукових історичних і краєзнавчих досліджень, чинного законодавства, заповнення так званих білих плям, а також з урахуванням зміни гуманітарної парадигми, місії музеїв і методів музейної педагогіки.

Цей посібник підготовлений для сприяння в оновленні експозицій музеїв закладів освіти на тему Української революції 1917–1921 років.

Пріоритетним є залучення учнів до організації пошукової, виставкової, комунікаційної роботи, що дасть змогу дітям інтелектуально та емоційно зануритися в епоху, простежити історію свого краю в той визначальний для Української держави період, і водночас – реалізувати творчі здібності й інтереси, отримати досвід проєктної командної роботи. Ми прагнули, щоб навчання мало більш прикладний характер, а учасники освітнього простору відчули себе частинкою нашої історії.

Особливістю сучасних музеїв є їхня інтерактивність, тобто взаємодія із глядачем, яка передбачає перетворення інформації на особистісні знання, почуття і співпереживання. Сьогодні музей – це не законсервований простір, де все під забороною. Нині йдеться про заклад, влаштований за принципом «open space» – відкритого майданчика для активної взаємодії.

Бажаємо, щоб оновлена експозиція сприяла переформатуванню музею на креативний простір, який поєднує можливості традиційного музею й актуального виставкового осередку. Нехай він стане комунікаційною платформою не лише школи, а й усієї місцевої громади, де за матеріалами учнів, зібраними у випускників школи, мешканців міста, села, мікрорайону, проводитиметься виставкова діяльність, краєзнавчі конференції, жваве спілкування на історичні та актуальні теми.

Навчальний та виховний потенціал теми Української революції 1917–1921 років

Національна пам'ять про події Української революції 1917–1921 має велику значущість для плекання національної ідентичності та самосвідомості усієї громади, а молодого покоління – особливо.

За період незалежності нашої держави ця тема поступово закріпилася в політикумі та суспільній свідомості. Революція сприймається як період, коли українці пройшли шлях до усвідомлення себе окремою нацією з правом на власне державотворення. Наразі формується комеморативний канон відзначення дат (скажімо, до Дня Соборності традиційно вишиковується ланцюг єдності, в річницю бою під Крутами відбуваються урочистості біля Меморіалу пам'яті героїв Крут на Чернігівщині). Науковці створили національний наратив, який знайшов відображення у навчальних програмах і підручниках. Символічний простір – не лише столиці, а й регіонів – маркується відповідними персоналіями, партіями, організаціями, подіями і місцями пам'яті.

РЕВОЛЮЦІЯ – від латинського «revolutio» – означає кардинальний переворот у житті суспільства або будь-якій галузі, що призводить до докорінного перетворення.

Завдяки Указу Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 року № 17 вшанування подій та видатних учасників Української революції років стало пріоритетом діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки. А розпорядження Кабінету

Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років і вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року» від 26 жовтня 2016 року № 777-р означило найважливіші пам'ятні дати і визначних діячів революції.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ – національно- та соціально-визвольна боротьба українського народу за створення та розбудову власної держави. Сьогоднішня Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених революцією 1917–1921 років.

Однак не все так просто. Тема Української революції ще не опанована широким загалом і не позбулася соціальної дражливості та регіональних різночитань, а також не посіла гідне місце в музеях, зокрема шкільних.

Тож пропонуємо доповнити дослідницьку діяльність ваших музеїв опрацюванням теми Української революції, збереженням і відновленням місць пам'яті тієї доби, представленням її регіональних особливостей. Зазначений шкільний музейний проєкт і його тематичне зібрання можуть містити, зокрема, документи, світлини, нагороди, оригінальні рукописи або тогочасні книги, матеріали про видатних земляків-політиків, письменників, освітян, військових, експонати, що представляють воєнні дії, пов'язані з Першою світовою війною і збройною боротьбою за українську державність, діяльність уряду УНР на еміграції, становлення української державної символіки, яка формувалася в той час, грошові знаки, що функціонували на українських землях у 1917–1921 роках, тощо.

Логотип, розроблений Українським інститутом національної пам'яті до вшанування подій Української революції

Нормативна база для оновлення змісту експозицій

Для ефективного формування концептуальних підходів до оновлення змісту і форм експозицій потрібно визначити нормативно-правові засади подолання тоталітарної спадщини. Передусім це закони України, серед яких виділимо такі.

Конституція України

Спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу, Верховна Рада України від імені Українського народу прийняла **Основний Закон України,** стаття 11 якого проголошує сприяння держави консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»

Цей **Закон** є першим із так званого декомунізаційного пакета законів України, ухвалених 9 квітня 2015 року. Він дає відповідь на питання: «Хто наші герої в 1917–1991 роках?» Це – борці за незалежність України у XX столітті: особи, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України у XX столітті у складі органів влади Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Західно-

української Народної Республіки (Західної області УНР), Східно-Лемківської (Команчанської, Команецької) та Гуцульської республік, Карпатської України, політичні партії, інші громадські організації до утворення та під час існування Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки), Карпатської України (Підкарпатської Русі), метою діяльності яких було здобуття (відновлення) або захист незалежності України; повстанські, партизанські загони, які діяли на території України в 1917–1930 роках і метою діяльності яких були боротьба за здобуття, захист або відновлення незалежності України, включаючи загони Холодноярської, Медвинської республік, Волинську повстанську (повстанчу) армію, а також інші політичні, військові, мілітарні організації, структури або формування, що існували у XX столітті до 24 серпня 1991 року і боролися за здобуття (відновлення) або захист незалежності України. Перелік таких організацій, структур і формувань затверджує Кабінет Міністрів України.

«Тоталітарні системи навіть після свого зникнення залишають покоління морально розбещених і естетично примітивних людей, які вимушені жити в тому псевдокультурному просторі, що вони його успадкували від цих систем. Тому в нашій ситуації декомунізація має означати не лише зміну назв вулиць, не тільки демонтаж пам'ятників таким масовим убивцям, як, скажімо, Ленін і Сталін, і їхнім кривавим посіпакам, а й докорінну трансформацію культурного простору наших селищ і міст і зрештою — декомунізацію і десовєтизацію свідомості громадян України».

Із есею українського філософа Вахтанга Кебуладзе
«Нестерпна повільність культури»

Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»

Його метою є забезпечення відкритості архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років. З прийняттям цього **закону** будь-хто має можливість працювати та безкоштовно копіювати всі документи репресивних органів, а родичі – нарешті вивчити біографії репресованих предків, історики – дослідити замовчувані або перекручені «білі плями» історії України. Відкриття архівів дає можливість людям звільнитися з полону радянських міфів, переосмислити власну історію та подивитися на майбутнє крізь призму історичних знань про минуле.

За законом, під визначення «репресивні органи» підпадають органи, які діяли на території України у 1917–1991 роках, застосовували засоби і методи державного примусу і терору стосовно конкретних осіб або груп осіб із політичних, соціальних, класових, національних, релігійних та інших мотивів, діяльність яких характеризувалася численними фактами порушення прав людини. Зокрема, до них належать: Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (російською мовою – ЧК), Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (ВУЧК), Верховний Суд, Верховний касаційний суд, Верховний касаційний трибунал, Головне розвідувальне управління (ГРУ) (Розвідувальне управління Штабу Робітничо-селянської Червоної армії, Четверте управління Штабу РСЧА, Інформаційно-статистичне управління РСЧА, Розвідувальне управління РСЧА, П'яте управління Народного комісаріату оборони, Розвідувальне управління Генерального штабу Червоної армії, Головне розвідувальне управління Народного комісаріату оборони та інші). Водночас цей список не є вичерпним, оскільки існували й інші органи разом із їхніми територіальними, функціональними або структурними підрозділами та посадові особи, діяльність яких була несумісною з основоположними правами і свободами людини і громадянина, характеризувалася масовими порушеннями прав людини у формі індивідуальних і масових вбивств, страт, смертей,

депортацій, катувань, використання примусової праці або інших проявів фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних мотивів, заподіяння моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних засобів із політичною метою, порушень свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутності політичного плюралізму.

Доступ до інформації репресивних органів забезпечується «шляхом надання кожному для ознайомлення носія архівної інформації або його копії (в тому числі цифрової); виготовлення копії носія архівної інформації або його окремих частин; надання копії носія архівної інформації чи його окремих частин на запит особи; виготовлення архівних довідок, витягів із документів; популяризації архівної інформації репресивних органів; ефективного використання архівної інформації репресивних органів та задоволення запитів фізичних і юридичних осіб».

Крім того, Законом передбачено створення Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті (ГДА УІНП), якому будуть передані носії архівної інформації репресивних органів за 1917–1991 роки (за винятком носіїв архівної інформації, які зберігаються в центральних та обласних державних архівах). Влітку 2019 року ГДА УІНП розпочав роботу. Він має офіційну сторінку в соціальній мережі Facebook. Наразі триває реконструкція будівлі.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»

Закон засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їхньої символіки та встановлює порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.

Стаття 2 Закону визнає комуністичний 1917–1991 років і націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні злочинними і такими, що здійснювали політику державного терору з його численними порушеннями прав людини, індивідуальними та масовими вбивствами, стратами, депортаціями, катуваннями, використанням примусової праці та інших форм масового терору, переслідуваннями з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів з політичною метою, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, преси та відсутністю плюралізму. Ці режими засуджуються як несумісні з основоположними правами і свободами людини і громадянина. Пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, поширення їхньої символіки визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв і заборонена законом. Виготовлення, розповсюдження, публічне використання символіки комуністичного тоталітарного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі як сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їхніх фрагментів на всій території України заборонено.

Водночас інколи заборона на використання символіки тоталітарних режимів не поширюється на Музейний фонд України, експозиції музеїв, тематичні виставки тощо.

ЙДЕТЬСЯ ПРО ВИПАДКИ, коли ця символіка використовується як ілюстрація у представленні тоталітарного режиму (з відповідними підписами), для його засудження, а не пропагування, що підпадає під кримінальну відповідальність згідно із Законом. Тому потрібно привести експозиції шкільних музеїв та їхні назви до вимог чинного законодавства.

Закони України щодо реабілітації жертв комуністичних репресій

Закони **«Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»** від 17 квітня 1991 року № 962-XII і **«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»** від 13 березня 2018 року № 2325-VIII ухвалені з метою відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій, недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів. Вони містять перелік форм репресій (позбавлення життя, волі,

житла, майна, заслання, вислання, депортація, захоплення заручників, інші), а також встановлюють, яких людей вважати реабілітованими, а кого – потерпілими від репресій, і порядок їх реабілітації.

Стратегія національно-патріотичного виховання

Вона має стати ідейним магнітом у переформатуванні шкільних музеїв на дослідницькі духовні центри розвитку національної самобутності молоді. Документ затверджено Указом Президента України № 286 від 18 травня 2019 року.

Стратегія актуалізувала потребу подолання у суспільній свідомості імперсько-тоталітарних рудиментів і розбіжностей в уявленнях про історичне минуле, зумовлених русифікацією, нищенням української духовно-культурної спадщини та історичної пам'яті, зокрема про тоталітарну добу, Голодомор, масові голоди і політичні репресії. Тож одним із напрямів досягнення мети Стратегії є розроблення

та впровадження сучасних виховних систем, технологій і методик у сфері національно-патріотичного виховання, узагальнення та поширення досвіду в цій сфері; осучаснення навчальних дисциплін духовно-морального спрямування, які виходять з традицій українського державотворення.

Методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України

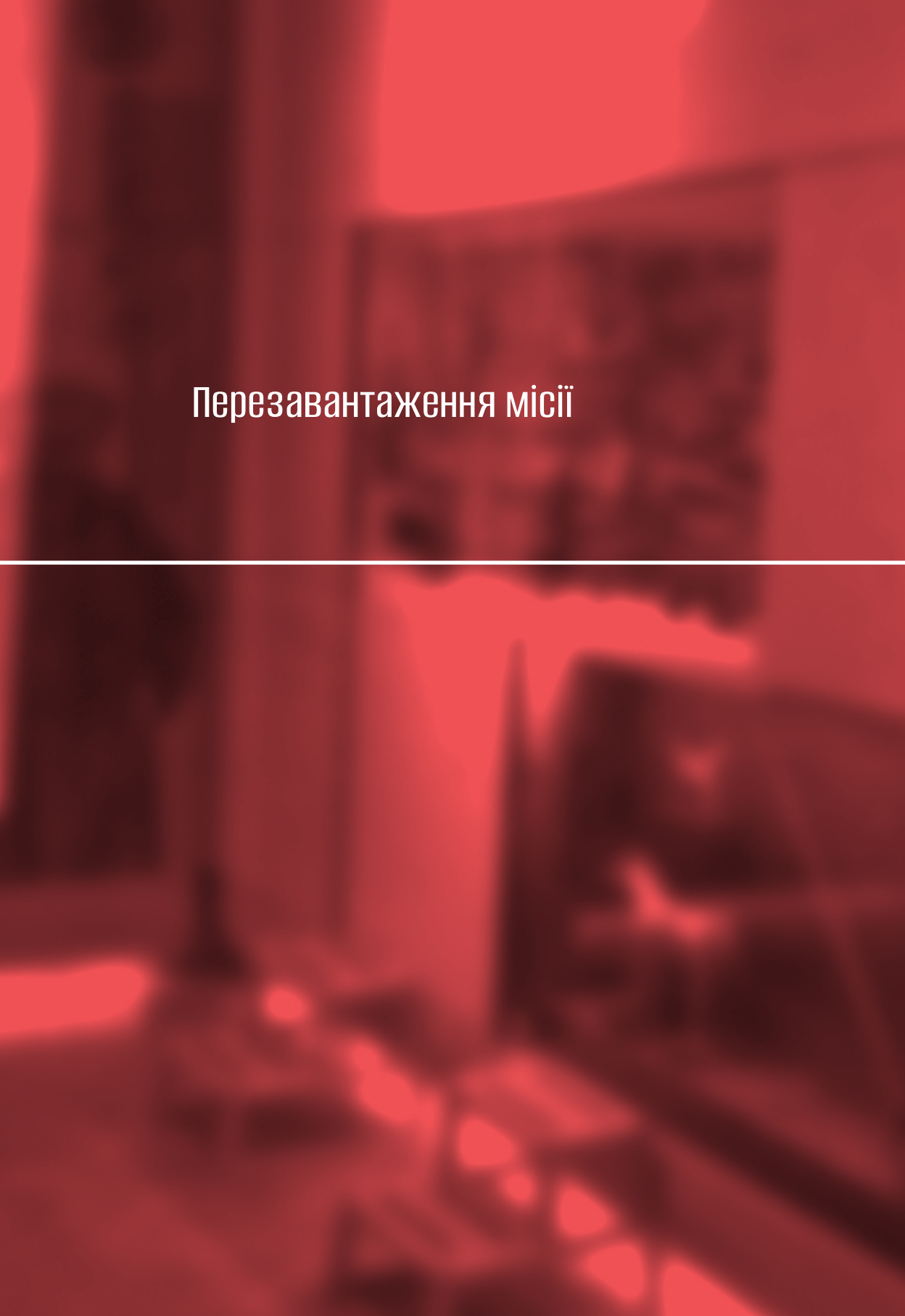
Міністерство освіти і науки неодноразово висловлювало стурбованість ситуацією щодо стану експозицій у музеях освітніх закладів і відповідними листами просило узгодити їх із вимогами декомунізації, пропонуючи департаментам (управлінням) освіти і науки обласних, Київської міської державних адміністрацій методичні рекомендації стосовно засад діяльності музеїв історичного профілю дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладів. Ідеться про такі листи: № 1/9-255 від 22 травня 2015 року **«Про перегляд підходів з організації діяльності музеїв історичного профілю»;** №1/9-500 від 20 серпня 2018 року **«Про приведення у відповідність експозиції музеїв, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки».**

Збірка «Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати»

Український інститут національної пам'яті також підготував тематичне **видання** «Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (авторський колектив: Сергій Бутко, Сергій Горобець, Ігор Каретніков, Богдан Короленко, Максим Майоров). У збірці разом із роз'ясненнями положень законодавства з декомунізації, рекомендаціями фахівців Українського інституту національної пам'яті

щодо перейменування назв населених пунктів, вулиць, провулків, інших об'єктів топоніміки, юридичних осіб, друкованих засобів масової інформації, демонтажу пам'ятників подано перелік найбільш поширених прізвищ (псевдонімів) осіб і назв комуністичного тоталітарного режиму, що підпадають під дію Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», а також інформаційні матеріали про символіку комуністичного тоталітаризму, окремі радянські назви.

Крім того, Український інститут національної пам'яті організував обговорення із фахівцями найрезонансніших історій музеїв, що стали свого роду полем битви – за цінності, ефективне управління, збереження історичної пам'яті, чесну світоглядну позицію. Відеозаписи виступів під час цього круглого столу **«Коли музей стає полем битви»** є у доступі. На його 1-й сесії «Чи може музей «отруїти» колективну пам'ять?» сфокусувалися на пошуку мови пам'ятання, доброчесності зацікавлених сторін та цінностях. 2-гу сесію присвятили темі «Чи може музей стати «ліками» для колективної пам'яті?» і міркували навколо виклику щодо стійкості музею перед політичною турбулентністю в умовах живої травми. 3-тя сесія «Чи можливо „отруту" перетворити на „ліки"?» зосередилася на викликові: декомунізація як шлях від ціннісного зламу до стійкості у цінностях.

Перезавантаження місії

Загальновідомо, що завданнями музеїв є: збирання предметів, їх збереження, дослідження, документування, реставрація, постійне або тимчасове експонування, організація навчальних програм, тематичних заходів та освітньої діяльності.

У радянський період музеї, крім того, були ще й інструментом пропаганди тоталітарної держави. Їхньою місією було: творити радянську людину, формувати одностайний «патріотизм», заснований на фальшивій історії, забутті національного коріння, маніпуляціях колективною свідомістю. Тому нам передусім слід переосмислити місію музеїв. За словами американського музеєзнавця Стівена Вайла, слід переорієнтувати музеї від «бути про щось» до «бути для когось».

МУЗЕЙ – постійний некомерційний доступний широкому загалу заклад, покликаний служити суспільству і сприяти його розвиткові шляхом придбання, зберігання, дослідження, популяризації та експонування матеріальних свідчень про людину та середовище її проживання для вивчення, освіти, а також задоволення духовних потреб.

За визначенням Міжнародної ради музеїв (ICOM)

Тобто сучасні музеї перестали бути так званим «сейфом речей» і тим паче – інструментом політики. Натомість вони є майданчиком діалогу, інтерактивним освітнім інструментом формування критичного мислення та формування активної громадянської позиції.

Проте патріотичне виховання зовсім не означає представлення світу в чорно-білих оцінках і готових відповідях на складні запитання про минуле. Скоріше, це розповідь про нього у такий спосіб, щоб викликати питання і прагнення світоглядних з'ясувань – про себе у суспільстві і свій народ у світі.

МУЗЕЙ – це в першу чергу можливість знайти відповіді на складні запитання, пройти шлях від пізнання до порозуміння та примирення довкола ідей толерантности, свободи, ідентичности тощо.

Тому шкільному музею сьогодні відводиться важлива роль – стати альтернативним освітнім діалоговим простором. Як навчальна платформа, шкільний музей має багато переваг:

- у нього є постійна різновікова дитяча аудиторія;
- він дає змогу використовувати колекції під час навчальних і виховних заходів і залучати дітей до збирання і збереження колекцій;
- сприяє налагодженню комунікації між учителем і дітьми, учнів між собою та учнів із музейними предметами;
- а це, своєю чергою, дозволяє організувати пізнання для максимальної участі школярів із акцентом на діяльнісному і практично-орієнтованому підході, актуалізувати знання-відчування, знання-переживання, знання-занурення;
- відвідувач музею – школяр – може заглибитися в тему, осмислити її шляхом діалогу з екскурсоводом, друзями, самим собою, виробити власне ставлення, самостійно прийти до висновку, що потрібно змінити в собі і в суспільстві, і це мотивує його почати відповідно діяти.

Таким чином, місія музею XXI століття буде виконана. Отже, завдання музею – формувати активного суб'єкта пізнання історичного минулого, а не пасивного поглинача інформації.

МІСІЯ МУЗЕЮ – лаконічна відповідь на питання: для чого існує цей музей, які його унікальні особливості та яку роль він відіграє у громаді, закладі. В основі місії лежать норми і цінності музейного колективу. Формулювання місії не претендує на вичерпність, але має бути максимально коротким, доступним і чітким як гасло.

Музей окупації у м. Талін

Чому форма має значення: відчуйте різницю

Складність концептуальних змін полягає в тому, що в нашу свідомість глибоко вживлені радянські комплекси: заідеологізованість, зденаціоналізованість, знеособленість, безініціативність. Тоталітарна система змогла створити всередині більшості пересічних громадян самоцензора (в художній літературі це явище найкраще зобразив Джордж Орвелл в антиутопії «1984»).

Такі тригери (події, що самі по собі не є страшними або травматичними, але можуть викликати у людини раптове повторне переживання психологічної травми) і сьогодні часто впливають на внутрішні установки і поведінку, хоч вони й не помітні для нас самих. Наприклад, чому ми й досі про години роботи кажемо «режим», а не «графік»? Чи не тому, що нерідко до ресурсу робочого часу пострадянські люди ставляться, як до відбування на робочому місці, а не як до можливостей розвитку здібностей і самореалізації за покликанням. Бути сірим і непомітним, не виділятися із натовпу, «я – остання літера в алфавіті» – це також ментальні рудименти «совка», які потребують «внутрішньої», персональної декомунізації, бо гальмують рух уперед, у тому числі в очищенні публічного простору.

Коли говорити про музеї в тоталітарних і демократичних країнах, то вони відрізняються кардинально. Йдеться не про фінансові можливості чи технічне забезпечення. В таблиці, що наведена нижче, ми порівняли їх з точки зору ідеології, змісту та форми подачі інформації.

Музей тоталітарного суспільства	Музей демократичного суспільства
Ідеологія	
Служить рупором пропаганди. Наприклад, 1964 року ЦК КПРС ухвалив постанову «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» з вимогою від партії до профспілкових і громадських організацій приділяти особливу увагу «музейному будівництву» як важливій ділянці ідеологічної роботи, посилити керівництво роботою музеїв на громадських засадах, а музеї при навчальних закладах зобов'язувалися сприяти пропаганді марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, вихованню учнів у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, акцентувалося на необхідності створення та діяльності у навчальних закладах музеїв Владіміра Лєніна, революційної та трудової слави. Постановою ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982 рік) від музейних експозицій, у тому числі у школах, вимагалося забезпечення чіткого класового підходу до висвітлення історії дорадянського періоду, не допускаючи при цьому ідеалізації минулого, окремих історичних подій та особистостей.	Керується принципом плюралізму думок, політичних поглядів, свободи слова і думки. Допомагає суспільству пізнавати своє минуле, в тому числі працювати із незручними темами, трагічною пам'яттю, наприклад, жертв окупаційних режимів. *На фото:* Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького».
	

Підпорядкований державним потребам. Слугує пропаганді домінування інтересів держави над правами людини, боротьбі із плюралізмом думок у різних сферах суспільного життя. Формує матеріалістичний світогляд і одностайність думок.

На фото: Обласний літературно-меморіальний музей Миколи Островського в Шепетівці (наразі Музей пропаганди).

Підпорядкований суспільним потребам.
Виховує критичне мислення, толерантність, запобігає порушенню прав людини.

На фото: Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» в Дніпрі.

Зміст	
Як ідеологічний центр «промивання мізків» подає однозначне та однобічне бачення минулого, готові тренди, шаблони та кліше. Основний метод представлення матеріалу – ілюстративно-тематичний. *На фото:* Обласний літературно-меморіальний музей Миколи Островського в Шепетівці.	Як місце рефлексії «працює» на актуалізацію не лише фактів, а й роздумів, протиріч, питань. Основний метод представлення матеріалу – музейно-образний. *На фото:* виставка «Битва пам'ятей: міфи та реалії радянської доби».

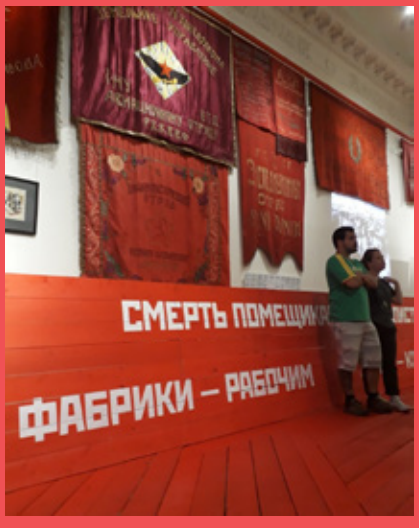

Створювався за типовою інструкцією, спущеною згори з однаковим переліком тем, типовими експонатами, які творять культи вождів, героїв, славлять «перемогии» і «подвигии» героїв.

Унікальність музею, віднайдення «своєї» ніші, способу подачі інформації. Малі музеї часто можуть бути набагато цікавішими, ніж перенасичені великі.
Шкільні музеї також можуть визначити власну наскрізну ідею – місію.
Якщо музей хоче показати тяглість державницьких традицій відповідно до навчальних програм, то це і стане ключовою місією, а експозиція не буде надмірно переобтяжена деталями, що відходять від теми.
Коли ж музей прагне показати життя пересічної людини в різні історичні часи, то по 1–2 історії кожної доби буде достатньо.
Визначення унікальності свого шкільного музею – творча робота, що може стати цікавим проєктом для усього навчального закладу.
Особливість музею може полягати не лише в оформленні, концепції, а й способі подачі інформації, комунікації з відвідувачами.
Скажімо, Музей повстання на шахті Вуєк у Катовіце (Польща) відомий тим, що екскурсії в ньому проводять безпосередні учасники або свідки подій, про які йдеться в експозиції. Було б цікаво, коли б очевидці розповідали дітям у музейному просторі про пережите ними.
Тут можна задіяти й методику збору усної історії, що є цікавим, захопливим і командоутворювальним способом пізнання та осмислення історії. Можна також скористатися посібником.

	«Методичні рекомендації для педагогів “Історії наших сусідів”», що представляє нові напрями роботи з дітьми на основі особистих розповідей.
Висвітлення офіційної історії, конструйованої і контрольованої державою. 	Особиста пам’ять людей про певні події. Представлення палітри спогадів і вражень.
Історія без людини. Тобто у представленні теми превалює монументальність, мегаісторія з акцентом на статистичних даних – про мільйони жертв, величезні досягнення. У такому глобалізмі в окремій людині виховується відчуття «гвинтика системи», від якого нічого не залежить.	Людина в історії. Акцент на конкретних учасниках події, без яких нічого б не відбулося. Це можливість персоналізувати історію, перейти на мікрорівень людини/родини з її переживаннями, проблемами вибору. В дітей такий підхід спроможний викликати емпатію, розуміння, що доля цілої країни залежить від кожного з них окремо і від усіх разом.
Віктимізація. Представлення народу як жертви ворога, який постійно зазіхає на країну рад. Таким чином формується агресія та постійна мобілізаційна готовність дати відсіч ворожому оточенню.	Перемога духу: вистояли, відродилися, є і будемо, зробимо все, щоб не допустити повторення. Наприклад, тему Голодомору можна представити не лише як трагедію через численні жертви, а й показати передумови (колективізація), причини та конкретних організаторів – через їхні висловлювання, вказівки, дії; через

масштабність спротиву українців (як у **відеоролику** Українського інституту національної пам'яті). Доцільно організувати збір усних історій, які є в кожній родині, та сформувати з них частину експозиції.

На фото: експозиція «Чернігівщина 1920–1930-х років» Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського.

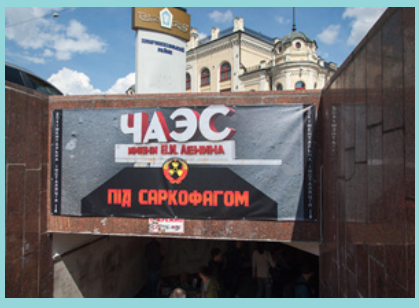

Розмита або гібридна ідентичність (радянська людина), засудження національних проявів і цінностей (український буржуазний націоналізм).	Власна національна ідентичність у розумінні громадянства і належності до певної етнічної громади та політичної нації.
Форма подачі інформації	
Патетика, менторство, звеличення єдино правильної позиції. 	Нарація (розповідь). Уся експозиція наративного музею працює на один–два ключові повідомлення. Щодо тематики експозиції такого музею, то пропонуємо відійти від висвітлення бойового шляху (дивізії, армії, інших військових формувань), а показати долі бійців, їхнє листування, побут, життєві переживання та оцінку подій, спогади рідних. Тоді з допомогою виставки можна буде проводити зустрічі з учасниками та свідками важливих подій XX століття, родичами учасників, документувати їх.
Плакати, багато дрібного тексту, захарощеність експонатурою – це старі засоби подачі, що не витримують конкуренції із доступною школярам інформацією у світі інформаційних технологій. 	Інтерактивні засоби, що провокують до взаємодії з музейною експозицією. Елементи мультимедіа (культура слова змінилася культурою зображення). В осучасненні експозиції не завжди потрібні великі гроші, часто достатньо застосувати творчий підхід і вміння опрацювати, критично осмислити нову інформацію, із доступом до якої нині немає проблем. Для яскравості подачі значного масиву даних можна застосувати інфографіку.

Експонатами можуть бути не лише трофеї, а й певні модуляції на історичну тематику, причому їх можуть створювати й самі учні. Стендове розташування урізноманітниться за рахунок різних форм і розміщень.
Можна додати й аудіомодулятивні експозиції, що сприятиме ширшому сприйняттю історичної інформації.
Головне – експозиція має захоплювати не кількістю, а якістю, «вихопленням» певних показових моментів, особливостей, що дають змогу зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки.

На фото: Документальна інсталяція «Під саркофагом» про аварію на Чорнобильській АЕС.

Протиставлення: герой – антигерой, показ історії в чорно-білих тонах.	Різностороннє дослідження: жертва – переслідувач – споглядач. Показ історичної події очима її учасників з різних боків.
Експозиція побудована навколо головної особи для створення культу вождя або героя. Це створює розрив між ним і пересічними людьми. В майбутньому «поклоніння ідолам» призводить до розвінчання цього кумира, а відтак – розчарування його прихильників. 	Зацікавлення особистістю, котра здійснила героїчний вчинок, через показ її людських рис, що є прикладом до наслідування і розуміння – в кожному з нас «живе» потенційний герой. *На фото:* виставка «Щиро Ваш. Євген Коновалець» до 130-ї річниці від дня народження провідника ОУН в Національному музеї історії України

СХРИЯ

З чого почати
та як втілити

Почати варто з назви музею, а саме – приведення її у відповідність до чинного законодавства. Якщо потрібно перейменувати, то керуватися слід Законом України **«Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій».**

А далі слід послідовно здійснити такі кроки:

1. Визначити місію, мету та завдання музею (дати конкретні лаконічні відповіді на питання: для чого існує цей музей? Які цінності він пропагує? Який внесок у розвиток громади прагне зробити? Чим він унікальний? На кого розрахований?
2. Дослідити нинішню експозицію (провести фахову оцінку) на предмет відповідності місії та меті, історичної достовірності представленої інформації.
3. Провести ревізію експонатури.
4. Створити наукову і художню концепцію.
5. Прописати сценарій експозиції, побудувавши його на тривимірному показі: історія світова, державна, локальна.

ЕКСПОЗИЦІЯ – це предметно-документований художній образ відображуваної епохи, періоду або окремої події, явища, людини. Вона є цілісною предметно-просторовою системою, в якій усі матеріали об'єднані концептуальним (науковим і художнім) задумом, композиційно організовані, технічно і художньо оформлені, доповнені коментарями. Сукупно ці елементи відтворюють історичну реальність. А завдяки використанню фотографій, архівних джерел, документів, листів створюють специфічний образ, показують контекст, дають змогу зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки.

Види експонування

Постійна експозиція. Вона відображає зміст музейного зібрання і є його ядром. Постійна експозиція має відносно сталий характер, визначає профіль музею та позиціонує його.

Перш ніж приступити до створення постійної експозиції, знайдіть відповіді на такі питання:

- Чи постійна експозиція відповідає місії та цілям музею? Що конкретно необхідно змінити в експозиції?
- Чи музей має достатню експозиційну площу та належне обладнання?
- Чи плануються якісь зміни і чим вони зумовлені?
- Чи достатньо інформації для відвідувачів (табличок із текстами, інформаційних написів) і чи треба їх оновлювати?

Тимчасова виставка – організовується для висвітлення вузької теми без відриву від загальномузейної концепції та із залученням мінімуму ресурсів. Вибір оформлення також пов'язаний із цільовою групою виставки.

Корисно знайти відповіді на такі питання:

- Скільки виставок музей хоче організувати і якого масштабу?
- Якого змісту виставки, на який шкільний вік розраховані?
- Які витрати пов'язані з організацією виставок, скільки очікується відвідувачів?
- Чи музей використовує виставки, підготовлені іншими музеями, науковими установами, органами влади (наприклад, Українського інституту національної пам'яті), чи пропонує свої виставкові продукти для експонування іншим?
- Скільки і яких заходів у межах виставки може бути організовано? Яким чином передбачається залучення шкільної та місцевої громади? Чи забезпечено інформаційну кампанію щодо виставкового проєкту?

Навчальна – спеціальний музейний проєкт для школярів або інших цільових груп, який розкриває певні питання навчальних програм. Зазвичай будується на основі постійної експозиції, інколи – на тимчасових виставках.

Короткочасний проєкт – лекції, презентації, ігри, курси, концерти, тематичні екскурсії в музеї. Часто такі акції відбуваються як цикли і розраховані на регулярне відвідування. Різні заходи передбачають відмінні способи коментування (пояснення). Краще, аби доповнювалися певними друкованими виданнями, ілюстрованими популярними брошурами, проспектами, флаєрами тощо. Підготовка короткочасних проєктів пов'язана з вирішенням таких питань:

- Яку діяльність хоче розширити музей та для яких груп?
- Які працівники можуть бути залучені до реалізації таких проєктів?
- Які форми співпраці музей може налагодити з окремими цільовими групами (школи, аматорські товариства, громадські організації, туристичні організації та центри тощо)?

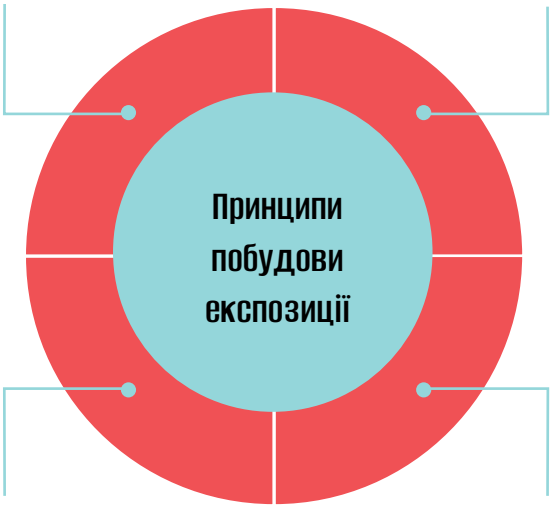
Віртуальний музей або експозиція. Вони існують у мережі Інтернет. Це можуть бути цифрові аналоги реальних експозиційних залів, колекцій, виставок (зазвичай їх створюють для веб-сайтів музеїв або для спеціальних фахових платформ) приміром, **«Віртуальні екскурсії музеями України – Україна Incognita»; «Віртуальний тур українськими музеями просто неба».**

Нині поширений також інший вид комп'ютерної тематичної демонстрації предметів чи даних – це віртуальні версії об'єктів, стендів у матеріальному вигляді, які не існують. З допомогою інструмента створення веб-сайтів пошукової системи Google ви разом із учнями також можете запустити власну експозицію. Як це зробив, скажімо, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, організувавши онлайн-екскурсію **«Внесок нашого університету в Українську революцію 1917–1921 років».**

Принципи побудови експозиції

УКРАЇНОЦЕНТРИЗМ

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ

БАГАТОПЕРСПЕКТИВНІСТЬ

НАЗИВАННЯ РЕЧЕЙ СВОЇМИ ІМЕНАМИ

Україноцентризм

Погляд на історичні факти крізь українські «окуляри», тобто з позиції «Як дане явище стосується України? Яка в цьому участь українців?». Звідси постає питання визначення пріоритетних тематичних блоків, які сприятимуть відновленню правди про вже знані події, висвітлення замовчуваного. В сумі це дасть повне уявлення про самих себе, кардинально відмінне від радянських кліше та міфів російської пропаганди.

Людиноцентризм

Відхід від мегаісторії, монументального сприйняття подій та явищ, а натомість акцентування на конкретних людях, без яких нічого б не відбулося. Такий підхід дає можливість олюднити історію, персоналізувати її, перейти на

мікрорівень – людина/родина, її сумніви, переживання, проблеми важкого вибору. В експозиції ліпше показувати долі бійців, їхнє листування, побут, життєві переживання та оцінку подій, спогади рідних. Відмовтеся від висвітлення бойового шляху дивізії, армії, інших військових формувань, а зосередьтеся на внеску конкретної людини, скажімо, в боротьбу проти тоталітарного режиму, покажіть цінність життя і те, яким було ставлення «вождів» до людських жертв. Можна зібрати усні історії часів Голодомору, які є майже в кожній родині, та сформувати частину експозиції на цю тему, показавши передумови, причини, організаторів, їх конкретні висловлювання про мету, вказівки. Або зібрати спогади родин «ворогів народу» про переслідування, виселення, цькування їхніх рідних, атмосферу страху в суспільстві. Тоді в діяльність музею «впишуться» різноманітні зустрічі: з учасниками та свідками важливих подій XX століття, родичами учасників.

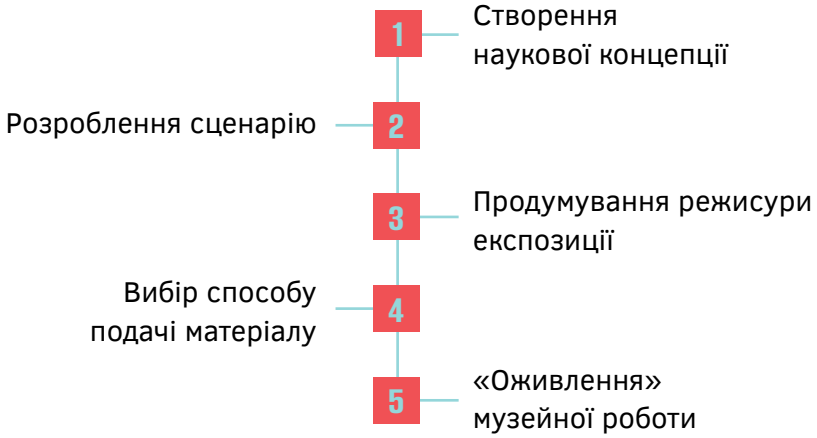
Багатоперспективність

Багатоперспективність в організації історичного матеріалу. Вона показує певну історичну проблему з різних точок зору. Це метод відходу від однобокого тлумачення історичних джерел та експонатів і, як наслідок, – формування активного суб'єкта пізнання історичного минулого.

Називання речей своїми іменами

Зміна старих кліше має відбутися в усьому: в назвах музеїв і виставок, підписах під експонатами, текстах екскурсовода. Радимо звернути особливу увагу на застарілу радянську термінологію і штампи, наприклад: «ворог народу», «народне господарство», «видатний державний і партійний діяч», «організаційно-партійна діяльність», «масово-політична робота», «класова свідомість», «перехід до мирного будівництва», «вище державно-партійне керівництво» тощо.

Етапи побудови експозиції

Створення наукової концепції

Створення наукової концепції, яка визначає напрями наукового і художнього трактування експозиції, мету і методи її досягнення.

Робота над концепцією розпочинається з вивчення й усвідомлення значимості фондової колекції. Тут подається загальне розуміння завдання музею щодо експозиційної роботи та основних тем, ідей і проблем, що розкриваються в експозиції. Наукова концепція формує її ідейно-художній зміст, обґрунтовує принципи побудови – історико-хронологічний, комплексно-тематичний, проблемний або їх поєднання. На цьому етапі визначається також майбутній відвідувач – адресат музею. Адже від цього й залежать основні принципи і методи побудови експозиції.

Тут розробляється і розширена тематична структура, виділяються головні теми і підтеми та провідні експонати, визначається послідовність показу експозиційних матеріалів та екскурсійного маршруту. Потім приступають до складання ТЕП – тематико-експозиційного плану, його тематичної і предметної основи, в якій зазначені розділи, теми, підтеми та експонати – провідні, допоміжні, а також тексти.

Розроблення сценарію

Розроблення сценарію – оповідального або асоціативного. Оповідальний – це історичний наратив як спосіб втілення наукової концепції. У ньому закладають сюжет внутрішніх смислових образів, їх предметно-пізнавальної взаємодії під час демонстрації.

Асоціативний сценарій викликає появу асоціативних ланцюжків, чуттєвих образів. Метод асоціацій дає змогу ефективно вживати в художньому контексті метафори і символи – з одного боку, а з іншого – долати шаблони сприйняття.

Продумування режисури експозиції

Режисура має підштовхнути відвідувача до образно-чуттєвого пізнання, враховуючи національні особливості, місцеві культурні традиції, образи часу.

На цьому етапі створення експозиції доцільно залучити шкільного психолога, який фахово допоможе розрахувати художні засоби відповідно до вікових особливостей. Запросіть до роботи і художника-просторового дизайнера. Він має створити макет майбутньої експозиції та ескізи. Ескізний проєкт архітектурно-художнього вирішення експозиції визначає її просторову побудову, кольорову гаму та спосіб подачі провідних експонатів. Обов'язково слід проаналізувати приміщення майбутньої експозиції, особливо, якщо це пам'ятка архітектури. Музеї найчастіше розташовані у приміщеннях, не призначених для цього спеціально, й експонати конфліктують із простором. Тож завданням художнього оформлення є «вписати» їх в інтер'єр, зробити виразними, поєднати експонат і простір у цілісну художньо-образну модель.

З цією метою для кожного експозиційного залу розробляються монтажні листи відповідно до тематичної структури. Можна прописати сценарій із розвитком драматургії і розкриттям тематичних образів, щоб майбутнім відвідувачам було легше зрозуміти і сприймати тему.

Інколи створюють графічні плани у масштабі до розмірів експозиційної площі залу (стіни, простінки) і, відповідно, у такому самому масштабі розміщених на них експонатів. Це дає змогу наперед побачити позальне експозиційне навантаження, співвідношення оригіналів і копій, співіснування і пропорційність різних видів експонатів (живопис, графіка, документи, рукописи, меморіальні, типологічні речі).

Зверніть увагу і на таке. Нині в експозиціях музеїв часто використовують фонокоментарі – музичний супровід, що відповідає темі або доповнює її зміст. Це можуть бути документальні звукозаписи голосів політиків, поетів, письменників, музичних колективів і солістів, голоси птахів, тварин, різні природні, техногенні шуми тощо.

Вибір способу подачі матеріалу

Особлива увага – до способу подачі матеріалу. Тут вирішуються проблеми створення особливої виразності, емоційності, експресивності, розуміння змісту експозиційних матеріалів, переміщення сприйняття речей із побутового рівня до експозиційного образу. Мова мистецтва дуже багата, це:

- абстрагування (відволікання від несуттєвого);
- алегорія (переміщення раціональних форм у метафоричні);
- ілюзія (збагачення експонатів додатковими смислами);
- гіперболізація (навмисне перебільшення);
- деформація (перекручення форм);
- документальність (переміщення в інший час);
- іронія (прямий та прихований змісти);

колаж (натюрморт із різноманітних предметів);

метафора (переміщення значення одного предмета на інший);

монументальність (спрямування вгору, динаміка);

ритм (повтори через окремі інтервали);

- симетрія (зведення структурних елементів до єдиної системи);
- тектоніка (варіювання пропорцій між усіма елементами);
- експресія (загострена виразність).

«Оживлення» музейної роботи

Подбайте про «оживлення» музейної роботи. Способів для цього є безліч:

- збір усних історій;
- залучення школярів до дослідницької та пошукової роботи;
- моделювання;
- інтерактивність;
- комунікативність;
- співпраця з: архівами; громадськими активістами; реконструкторами.

Настільна гра «Українська революція» стане у пригоді для проведення історичного турніру

Методичні рекомендації до оновлення змісту

У формуванні оновленої музейної експозиції важливо враховувати:

1. Події в житті Українського народу. Пропонуємо перемістити основний акцент із висвітлення «встановлення радянської влади» на розкриття важливих подій та учасників Української революції, описуючи особливості у регіоні, окремому населеному пункті.

2. Впорядкувати архівний та бібліографічний фонди в музеях, щоб вони:

- не містили однобічного погляду на висвітлення історичних явищ і фактів;
- не поширювали стереотипних уявлень про суперечливі події XX століття;
- сприяли спростуванню радянських міфів та ідеологічних штампів;
- виявляли перекручення фактів, що прижилися в часи комуністичного режиму.

Завдання та засоби оновлення експозиції

Пріоритетними завданнями оновлення експозицій є такі:

- виявити інформацію, яка трактувалася з позицій комуністичної ідеології;
- популяризувати інформацію, яка довго замовчувалася, або щойно відкриту сучасною історичною наукою;
- оприлюднити матеріали про долі борців за незалежність України;
- перейти від історії загальної до історії персональної; не зациклюватися на висвітленні політичних подій, бойового шляху тієї чи тієї військової формації, а звертати увагу на проблему сутності, цінності людського життя у вирі революції;
- розкривати повсякдення, побут і явища культури в населеному пункті того періоду.

Щоб втілити ці завдання, слід проаналізувати та перевірити історичну достовірність окремих дат, тверджень, посилань та оцінок подій і фактів, які розміщені в експозиціях або знаходяться в архівах музеїв; розробити нові або уточнити окремі складові наявних тематичних історико-краєзнавчих маршрутів; провести польові експедиції з учнівською молоддю місцями Української революції на території рідного краю; наповнити новими предметами і фактами розділи експозиції; продовжити збір фото-, фоно-, кінодокументів, музейних предметів відповідно до тематики; проводити зустрічі з учасниками та свідками важливих подій XX століття, родичами учасників тих подій; впорядкувати тексти екскурсій так, щоб вони не містили в собі перекіс у подачі інформації, спирались на формування критичного мислення у відвідувача, дали можливість відвідувачу зробити вибір: симпатизувати чи засуджувати дії об'єкта/суб'єкта розповіді.

«Кожен музей може бути таким, яким хоче бути. Один із важливих елементів навчання музейного персоналу полягає в тому, щоб донести: традиції і звичаї не є непорушними.

Частина тих звичних речей і практик полягає в тому, що музеї заточені на зберігання. Річ у тім, що вони хочуть показати певні об'єкти, артефакти в їхньому первозданному вигляді. Наративні музеї роблять акцент на тому, що об'єкти мають бути частиною певної історії, яку розповідає музейна установа. <...>

Мені дуже важливо розповісти й навчити персонал музеїв, що ті «непорушні» традиції насправді змінні. Річ у тім, що вони не завжди дають змогу досягнути мети, яка полягає в діалозі між відвідувачем і тим, що показує музей. <...>

Кілька слів додам про наміри. Музеї раніше показували вияв чиєїсь влади. Усе відбувалося приблизно так: ось володар країни, що підкорила іншу, забрала її скарби та демонструє їх у себе. Це давня звичка. <...>

Але починати треба з чіткого розуміння, якими є наміри. Подекуди трапляється так, що старі музеї мають несучасні наміри, а нові — власне, навпаки. Кожен із них може змінитися і стати таким, яким хоче бути.»

Музейна експертка, викладачка музеології,
авторка книги «Цивілізуючи музей» Елейн Ґуріан

Слід визначити, що відкритою пропагандою вважаються зображення політичних, партійних діячів, працівників репресивно-каральних органів, державних символів тоталітарних держав, інші експонати, що застосовувалися тоталітарними режимами в повсякденному житті або в ідеологічній пропаганді на території України, які не

впорядковані, не підписані відповідним чином, без пояснень українською мовою. Тобто символіка комуністичного тоталітарного режиму (будь-яке зображення державних прапорів, гербів та інших символів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік у складі СРСР, крім тих, що є чинними (діючими) прапорами або гербами країн світу, зображення або інша атрибутика, в яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п'ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки) повинна розміщуватись у спеціально відведених місцях, під склом або в кутках музею, з підписами-роз'ясненнями українською мовою.

«Діяльність музею укладається в різні плани. Більшість планів скеровані на поточні справи. Однак музей має вирішувати не лише рутинні питання, а й розвиватися, вчасно й адекватно реагувати на зміни і потреби суспільства, задля якого існує. Допомогти у цьому може стратегічний план, де вказані пріоритетні цілі й напрями розвитку організації на певний (часто досить тривалий) період. <…>

В будь-якому разі, незалежно від назви, «стратегічним планом» музею можна вважати програмний документ, в якому описано бажаний стан музею в майбутньому (з урахуванням передбачуваних тенденцій розвитку галузі, що базуються на результатах аналізу «зовнішньої» ситуації), а також ті зміни, які необхідно здійснити, щоб план реалізувати. Важливим додатком такого плану є перелік конкретних кроків, спрямованих на здійснення змін».

Із статті Катерини Чуєвої «Стратегічне планування в музеї: практичний аспект»
(видання «Музей: менеджмент і освітня діяльність», 2009)

Зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, або присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, зі встановленням радянської влади на території України або в окре-

Інфографіка Центру дослідження визвольного руху та Українського кризового медіа центру щодо наслідків комунізму в Україні

мих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, повинні бути підписані українською мовою, з відповідними роз'ясненнями їхньої злочинної антиукраїнської діяльності.

Зображення гасел комуністичної партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), осіб, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування (крім цитат, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів, повинні бути підписані українською мовою, з відповідними роз'ясненнями їхньої ролі у становленні чи підтриманні тоталітарної системи.

Термінологічний апарат

Агресія

Застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, або в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй *(Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1974 року).* Відповідно до Закону України «Про оборону України», збройна агресія – застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України, будь-яка з таких дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України.

Вислання

Примусове виселення особи з місця її проживання із встановленням заборони на проживання у визначеній місцевості або примусове виселення чи переселення особи з місця її проживання в іншу місцевість.

Війна

Насильницький спосіб розв'язання внутрішніх або зовнішніх політичних конфліктів, протиріч, організована збройна боротьба за досягнення політичних цілей.

Воєнний комунізм

Політика більшовиків у 1917–1921 роках, що передбачала націоналізацію засобів виробництва, банків, торгівлі, транспорту, ліквідацію ринку та приватної

власності, колективізацію сільського господарства, запровадження трудової повинності та карткової системи у містах, продрозкладки на селі. Припинена у березні 1921 року після переходу до нової економічної політики (непу).

ВУЦВК Всеукраїнський центральний виконавчий комітет – найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган державної влади УСРР у період між Всеукраїнськими з'їздами рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Діяв у 1917–1938 роках.

ВУЧК Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами *(від російського – Всеукраинская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности)* – орган комуністичного терору та утвердження більшовицької диктатури в Україні. Створений 3 грудня 1918 року як філія Всеросійської ЧК.

Демократія *Від грецьких слів «demos» – «народ» і «cratio» – «влада»* – народовладдя; політичний устрій, який базується на визнанні політичних свобод, громадянських прав особи, а також таких принципах: розподіл влади; легальність опозиції; правління не осіб, а закону (правова держава); незалежність від влади засобів масової інформації; конституційне розв'язання конфліктів.

Депортація Примусове виселення народів, етнічних, етноконфесійних, соціальних або інших груп населення з місць їхнього постійного проживання з політичних, класових, соціальних, релігійних, національних мотивів.

Держава

Особлива форма організації співжиття численних спільнот людей, яка характеризується такими ознаками: 1) система спеціальних органів та установ, що в сукупності утворюють державний управлінський механізм (державний апарат); 2) право, тобто обов'язкові правила поведінки, встановлені й санкціоновані державою, за допомогою яких вона закріплює певний порядок суспільних відносин, а також структуру й порядок діяльності державного апарату; 3) визначена територія, кордони якої обмежують владу певної держави.

Державний переворот

Зміна державних органів влади (або всього політичного режиму), що здійснюється групою змовників чи опозицією мирним шляхом або із застосуванням сили (іноді за підтримки і сприяння іншої однієї або кількох країн).

Державотворчий процес

Становлення і розвиток державності, формування державних органів влади та інших ознак держави, визначення їх функцій та правил функціонування.

Заслання

Примусове переміщення особи з місця її проживання з обов'язковим поселенням у певній місцевості, спецпоселенні, встановленням обмеження на право пересування та заборони виїзду з місця спецпоселення.

Інтернування

Примусове затримання, ув'язнення, переселення під нагляд репресивних органів іноземців.

Екзильний уряд

Уряд у вигнанні, що добровільно чи внаслідок певних обставин перебуває за межами власної держави, але має юридичні права на керування нею. Протягом XX

століття існувало кілька українських екзильних урядів (ЗУНР, УНР, Гетьманат).

Ідеологія

Від грецьких слів «Ιδεα» – «ідея» і «λογος» – «вчення» – система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності.

Концентраційні табори

Концентраційні табори більшовицького тоталітарного режиму на території УСРР–УРСР – місця, де за рішенням вищих органів влади або державної таємної поліції з політичних, воєнних, національних або релігійних мотивів примусово утримувалися великі групи ув'язнених. Перші концтабори на українських землях створили у вересні 1918 року каральні структури більшовицької влади РСФРР для утримання політичних противників радянської влади.

Ментальність, менталітет

Від латинського «mens» (mentis) – розум, мислення, душевний склад – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навичок свідомості, які формують способи бачення світу, вербальну культуру, мову жестів, поведінку, звичаї і вірування, уявлення людей, що належать до тієї або іншої культурної спільноти. Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум.

Окупація

Тимчасове зайняття збройними силами певної держави території, що їй не належить, без здобуття суверенітету над нею. Окупація завжди відбувається за допомогою військової сили і має кілька різновидів: окупація у стані війни, післявоєнна окупація для виконання умов мирних договорів, окупація у мирний час (неворожа окупація).

Окупована територія

Територія, яка фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції *(IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, підписана в Гаазі 18 жовтня 1907 року, для України набрала чинність 24 серпня 1991 року).*

Опозиція

Протидія, опір, протиставлення своїх поглядів, політики якій-небудь іншій політиці чи поглядам. Також це партія або група, що виступає проти політики державної влади, уряду, поглядів, думок більшості або проти панівної думки.

Позасудові органи

Колегія Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем при Раді народних комісарів, колегія Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами при Раді народних комісарів, колегія Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, колегії губернських надзвичайних комісій, колегії повітових надзвичайних комісій, районні та повітові політбюро, революційні трибунали, Верховний касаційний трибунал, Верховний революційний трибунал при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті, Державний комітет оборони, Єдиний верховний трибунал, Державне політичне управління, Комітет державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат державної безпеки, особливі наради при Об'єднаному державному політичному управлінні, особливі наради при Державному політичному управлінні, особливі наради при Народному комісаріаті внутрішніх справ, особливі наради при Міністерстві державної безпеки, особливі наради при Міністерстві внутрішніх справ, міжвідомчі позасудові органи у складі Народного комісара внутрішніх справ (начальника Управління Народного комісаріату

внутрішніх справ області) та прокурора СРСР або союзної республіки («двійки»), республіканські або обласні «особливі трійки», Об'єднане державне політичне управління при Раді народних комісарів, Революційний військовий трибунал, а також будь-які інші позасудові органи, що діяли у 1917–1991 роках і призначали санкції за кримінальним законодавством або аналогічні їм.

Позбавлення житла — Виселення особи без заслання або вислання з житла, ущільнення, примусове переселення особи у гірше житло.

Радянізація — Насильницьке насаджування на певній території норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, характерних для тоталітарного СРСР.

Реабілітація — Комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування тоталітарного режиму, в Україні йдеться про комуністичний режим.

Репресії комуністичного тоталітарного режиму — Засоби примусу репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму у 1917–1991 роках, зокрема позасудових органів, проти окремих осіб, груп людей, цілих народів із класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів у формах вислання, заслання, інтернування, депортацій, позбавлення житла, розкуркулення та інших.

Репресована особа — Особа, яка зазнала репресій.

Реформа

Перетворення, зміни, перебудова будь-якої сфери / галузі суспільного життя без застосування революційних методів.

Розкуркулення

Примусове вилучення майна у селян, господарство яких визнано заможним.

Розстріляне відродження

Плеяда українських митців, знищена комуністичним режимом у 1920–1930-х роках.

СЛОН

Соловецький табір особливого призначення *(російською – Соловецкий лагерь особого назначения)* – найбільший концентраційний табір 1920-х років на Соловецьких островах, організований постановою РНК СРСР від 13 жовтня 1923 року на основі Пертомінського табору примусових робіт. Табору передали у користування все майно Соловецького монастиря, закритого у 1920-му. У грудні 1933 року табір реорганізували у відділення Біломорсько-Балтійського, у 1937–1939 роках він продовжував функціонувати як «Соловецька тюрма Головного управління державної безпеки НКВД СРСР».

СРСР

Союз Радянських Соціалістичних Республік *(російською – Союз Советских Социалистических Республик, СССР)* – соціалістична федеративна тоталітарна держава, яка існувала у 1922–1991 роках у Східній Європі, Центральній і Північній Азії.

СВУ

Спілка визволення України – міфічна «контрреволюційна організація», що нібито існувала в УСРР з 1926 року та об'єднувала антирадянську інтелігенцію, діячів Української автокефальної православної церкви і курку-

лів. Справу «СВУ» розслідували органи Державного політичного управління УСРР із травня 1929 до лютого 1930-го. За підсумками відбувся показовий судовий процес у Харківському оперному театрі (9 березня–19 квітня 1930) над 45 особами, серед яких – колишній діяч Української Центральної Ради Сергій Єфремов, колишній прем'єр-міністр УНР Володимир Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР, колишні діячі Української партії соціалістів-федералістів: завідувач 1-ї Київської трудової школи Володимир Дурдуківський, учителі тієї самої школи, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, її чоловік, учений-гістолог Олександр Черняхівський та інші (серед них 2 академіки ВУАН, 15 професорів). Загалом, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» заарештували, знищили або заслали понад 30 тисяч осіб.

Суверенітет Політична незалежність і самостійність держави, недопущення будь-якого втручання у внутрішню або зовнішню діяльність.

Терор і тероризм *Від латинського «terror» – страх, жах* – злочинні дії, спрямовані на залякування організованої або неорганізованої спільноти для досягнення певного результату. Поняття «терор» пов'язують із появою держави, а «тероризм» – із діями недержавних організацій або окремих осіб. Цей поділ визначає головний зміст відповідного явища: у терорі – це репресії, у тероризмі – терористичні акти. Терор в Україні протягом XX століття використовували різні режими. Найбільше проявився під час комуністичного та нацистського тоталітарних режимів.

Товариство «Просвіта» Українська громадська культурно-освітня організація, заснована у Львові в 1868 році. Її діяльність була спрямована на популяризацію української культури, збереження рідної мови, утвердження української національної свідомості. «Просвіта» організувала сотні чи-

талень, самодіяльних хорових і драматичних гуртків, видавала художні твори і науково-популярні книжки. Із середини 1930-х років діяла підпільно.

Тоталітаризм

Від італійського «totalitario» – всеохопне, суцільне – політична система, яка прагне встановити цілковитий (тотальний) контроль над суспільством. Основні ознаки – монополія партії; єдина ідеологія, що нав'язується суспільству засобами державної пропаганди; насильство, диктатура й терор; «велика» мета на перспективу (створення нового суспільства, нового порядку, надлюдини); всебічний вплив на особистість через школу, мистецтво, засоби масової інформації, підконтрольні партійним і державним апаратам організації; централізоване планування виробництва та розподілу матеріальних благ; «образ ворога» – суспільні уявлення про зовнішню небезпеку і необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу; повний контроль духовного життя та творчості.

Трудова армія

Формування, об'єднання, що створювалися у 1920–1921 роках на базі управлінь (штабів), з'єднань, частин, запасних частин Робітничо-селянської червоної армії для допомоги економіці, а також трудові підрозділи, трудові організації, робітничі колони, що комплектувалися за рахунок примусової трудової мобілізації населення.

УВО

Українська військова організація – нелегальна військова революційно-політична формація, що постала 1920 року та об'єднувала старшин різних формацій українських армій: Січових Стрільців (ідеологічно-політичний внесок), УГА, в основному її 6-ї бригади (бойовий та організаційний елемент). Голова УВО – Євген Коновалець.

УГА / ГА

Українська Галицька Армія / Галицька Армія – військо ЗУНР (1918–1921). Створена на основі легіону Українських Січових Стрільців та інших підрозділів австро-угорської армії. Від листопада 1919 року Галицьку Армію коректно називати Українською Галицькою Армією. Брала участь в обороні української державності часів Української революції 1917–1921 років.

Українська Держава

Форма української державності, що постала на місці УНР унаслідок державного перевороту та існувала 29 квітня–14 грудня 1918 року на території Центральної, Східної та Південної України. Очолював Українську Державу гетьман Павло Скоропадський.

УНР

Українська Народна Республіка – форма української державності часів Української революції. Після захоплення влади більшовиками і початку агресії Росії проти України Центральна Рада проголосила самостійність УНР. У квітні 1918 року внаслідок приходу до влади Павла Скоропадського замість УНР проголошено Українську Державу. У грудні 1918-го Директорія відновила УНР. Наприкінці листопада 1920 року окупована більшовиками.

УЦР

Українська Центральна Рада – керівний орган українського руху часів Української революції, що діяв від 17 березня 1917 до 29 квітня 1918 року. Виникла з ініціативи Товариства українських поступовців і групи молоді на чолі з Дмитром Антоновичем. Поступово УЦР із представницького органу українського руху розвинулася у парламент Української Народної Республіки. Головою обрали історика Михайла Грушевського.

Українське питання

У вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі; у широкому – зовнішньополітичне питання європейських держав про розподіл сфер впливу на українські землі, її природні, промислові, людські й інші ресурси.

РСЧА

Червона армія *(російською – Рабоче-крестьянская Красная армия, РККА)* – офіційна назва Збройних сил РСФСР та СРСР з 15 січня 1918 до 25 лютого 1946 року. Відтоді до 25 грудня 1991 року – Радянська армія. Включала сухопутні війська, військово-повітряні сили, військово-морський флот, прикордонні та внутрішні війська. За радянською версією, датою створення Червоної армії вважається 23 лютого 1918 року.

«Червоний терор»

Офіційна політика комуністів, закріплена декретом Ради Народних Комісарів більшовицької Росії (РРФСР) від 5 вересня 1918 року «Про червоний терор», що дала змогу більшовикам утримувати владу через легітимізацію насильства, репресій проти осіб і груп людей, яких без суду і слідства оголошували «класовими ворогами» або звинувачували в «контрреволюційній діяльності».

Ключові світоглядні орієнтири

Під час оновлення експозиції з метою висвітлення теми Української революції пропонуємо врахувати ключові світоглядні орієнтири.

Вершина національно-визвольної боротьби

Українська революція 1917–1921 років – вершина національно-визвольної боротьби XX століття, один із найважливіших і найскладніших періодів у історії Українського народу того часу, формування української політичної нації.

Проголошення незалежності УНР

Проголошення незалежності Української Народної Республіки стало логічним завершенням складного розвитку українського визвольного руху. Від початку березня 1917-го за один рік він пройшов еволюцію від культурницьких вимог, ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення необхідності власної незалежної держави. На проголошення самостійності лідерами Української Центральної Ради значний вплив справили й зовнішні обставини: збройна агресія більшовицької Росії, переговори УНР з країнами Четверного союзу про мирний договір у Брест-Литовську.

Ознаки державності

У ході революції український народ уперше у XX сторіччі створив незалежну національну державу з усіма її ознаками: територія, кордони, символи, органи влади, військо, гроші, мова. Органи влади, політичні партії та громадські інституції створювалися і діяли в усіх

регіонах країни. Активно розвивався національний рух, особливо на селі, відроджувалася культура, відбувалася українізація освіти, преси.

Схід і захід разом

Революційні події на Наддніпрянській Україні сприяли піднесенню національного руху в підавстрійській Галичині. В умовах розпаду Австро-Угорщини тамтешні українці отримали можливість реалізувати право на самовизначення. Вони проголосили Західноукраїнську Народну Республіку, лідери якої ініціювали переговори про об'єднання Наддніпрянської України з Наддністрянською. Почалися перемовини з гетьманом Павлом Скоропадським, а продовжилися вже із Директорією. Завершенням стало урочисте проголошення 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві Акта злуки УНР та ЗУНР в єдину незалежну державу. Вперше після століть бездержавності відбулось об'єднання в одній соборній державі східних і західних українських земель.

Більшовицька окупація

Українська незалежність була повалена більшовиками внаслідок «гібридної війни», ознаками якої були: створення маріонеткових проросійських псевдореспублік, невизнання присутності своїх військ на території УНР, підбурювання і підтримка антиукраїнських повстанських рухів, активне застосування пропаганди, експлуатація популістичних гасел.

Комуністичний тоталітарний режим

Більшовики, окупувавши Українську Народну Республіку, встановили на українських землях комуністичний тоталітарний режим, керований з Москви. Він протримався до 1991 року. Сучасна українська історична наука визнає його злочинним і таким, що здійснював політику державного терору з численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масо-

вих вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці, заручництва та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів з політичною метою, порушенням свободи совісті, думки, прав людини, відсутністю політичного плюралізму. Через це комуністичний тоталітарний режим засуджено як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

Спадкоємність традицій УНР

Сьогоднішня Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених Українською революцією 1917–1921 років. Сформована в часи Української революції ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху впродовж усього XX століття. Розбудовою Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки українці довели спроможність національного державотворення.

Українська революція: 3D

Глобальний вимір. Велика війна та Україна

На початку XX століття сформувалися два військово-політичні угруповання держав: Антанта (Великобританія, Франція і Росія) і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія), які розв'язали Першу світову війну (в ній до Троїстого союзу приєдналися Туреччина і Болгарія, натомість Італія відійшла).

У Велику війну було втягнуто 38 держав (із них – 34 брали участь на боці Антанти), 3/4 населення земної кулі (півтора мільярда людей). Бойові дії велися із серпня 1914-го до листопада 1918-го. В них загинуло 10 мільйонів осіб і поранено майже 20 мільйонів. Прямі втрати сторін протистояння учені оцінюють у майже 210 мільярдів доларів США.

Військово-політичні блоки мали як спільні, так і суто національні інтереси. Наприклад, Німеччина хотіла відтіснити Росію від України, щоб просунутися нашою територією до кавказької нафти. Одночасно прагнула підпорядкувати собі українців. Таким чином, українське питання стало однією із причин Першої світової війни.

Упродовж усієї Великої війни через українську територію проходила лінія фронту. Тож Галичина, Волинь і (меншою мірою) Центральна Україна стали основними театрами бойових дій у Східній Європі. Тут зіткнулися Німеччина та Австро-Угорщина, з одного боку, і Російська імперія – з іншого – за вигідні геополітичні позиції, багаті природні та людські ресурси.

Перша світова війна призвела до сильних руйнувань і соціально-економічної кризи. А для українців, розділених між різними країнами, принесла ще й трагедію: вони, не маючи власної держави, змушені були воювати один з одним в арміях країн-супротивників – Росії (перебувало 4,5 млн наддніпрянців) та Австро-Угорщини (понад 300 тисяч галичан, буковинців і закарпатців).

Війна спричинила кардинальні зміни в Європі: розпад чотирьох імперій – Німецької, Російської, Австро-Угорської й Османської. На їхніх руїнах виборювали незалежність і поставали національні держави – Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Угорщина. На боротьбу за самостійність піднялися й українці.

> **Цитата:** *«Війна, спровокована націоналістичним активістом, завдала імперіям серйозних збитків. До числа переможених потрапила не лише Австро-Угорщина, а й Османська та Російська імперії: перша повністю розпалася, у той час як останні дві втратили свої монархії та частину територій, зберігшись в іншій формі. Серед переможців були численні національні рухи, які почали будувати власні держави на руїнах колись непереможних імперських гігантів. Хоча українців важко назвати в цій війні переможцями навіть «з натяжкою», вони були серед націй, яким війна дала можливість створити свою державу.*
>
> *<...> Як міг новонароджений національний рух, що вперше сформулював політичну мету незалежності тільки наприкінці XIX – на початку XX століття й не сприймав її як практичну мету аж до початку 1918 року, досягти значних успіхів на політичній сцені, де домінували колишні імперські сили та значно більше розвинені національні рухи? Революційний вплив Першої світової війни та крах імперій створили несподівані можливості для українського руху в 1917–1918*

роках, і він сповна скористався ними. Український національний проєкт вийшов із кривавого безладу Першої світової війни набагато зрілішим, ніж раніше. Незважаючи на невдалу спробу створити єдину державу з Габсбурзької та Наддніпрянської України, ідеал єдиної та незалежної державності став головним елементом у новому українському символі віри».

Із книги Сергія Плохія «Брама Європи»

Український вимір

Розпочавшись в умовах потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917-го, Українська революція стала самодостатнім історичним явищем – національно- та соціально-визвольною боротьбою українського народу і його політичної еліти. З детальною історичною довідкою про Українську революцію можна ознайомитися в **Методичних рекомендаціях Українського інституту національної пам'яті до 100-річчя Української революції 1917–1921 років.**

Українська революція має чіткі хронологічні рамки. Нижня часова межа пов'язана зі створенням у березні 1917 року Української Центральної Ради, верхня – жовтень–листопад 1921-го, коли масовий антибільшовицький повстанський рух ослаб після поразки Другого Зимового походу Армії УНР.

Отже, революція пройшла три етапи:

1. Березень 1917–квітень 1918 – утворення та діяльність УЦР, проголошення її Універсалів
2. 29 квітня–14 грудня 1918 – правління гетьмана Павла Скоропадського
3. Грудень 1918–листопад 1921 – встановлення влади Директорії УНР, розгортання та придушення масштабного повстанського руху

Українська революція була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах розвивався національний рух, діяли політичні партії, створювалися та функціонували українські органи влади і громадські інституції, відроджувалася культура.

Епіцентром українського національного життя став Київ. Тут 17 березня 1917 року представники партій і громадських організацій створили Українську Центральну Раду. На початках – як громадську організацію. Згодом вона виросла в керівний орган українського руху та парламент Української Народної Республіки.

У Києві відбувалися десятки зборів, з'їздів, мітингів і маніфестацій. Зокрема, у масштабному «Святі Свободи» 29 березня 1917-го взяли участь, за свідченнями тогочасних газет, майже 200 тисяч осіб. У ті дні знесли пам'ятник царському прем'єр-міністру Петру Столипіну на Думській площі (нині – майдан Незалежності). З ініціативи Центральної Ради 1 квітня того самого року в Києві пройшла 100-тисячна українська національна маніфестація. Це стало переломним моментом: російська революційна демократія мусила переглянути ставлення до українського питання. За висловом Михайла Грушевського, маніфестація засвідчила, що «українство – се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила» над масами, яка «їх рушає й підіймає».

Українці вголос заговорили про автономію та реалізацію власних прав. Про це йшлося у відозвах і резолюціях багатолюдних мітингів і маніфестацій, хвиля яких прокотилися в березні 1917-го Харковом, Полтавою, Миколаєвом, Одесою. Загалом революційна стихія охопила більшість міст України.

> **Цитата:** *«Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнавати як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, впертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є,*

що її народ живе й бореться за своє право, за свободу й державну незалежність...»

Із промови Симона Петлюри 26 листопада 1919 року.

Локальний вимір

Революційні події у 1917 році розгорталися практично в кожному регіоні України. Зокрема, на Черкащині, у Звенигородському повіті, у квітні того самого року виник 1-й кіш Вільного козацтва. Швидко його загони утворилися у Канівському, Уманському та Черкаському повітах, а за осінь вільнокозачий добровольчий рух з функціями місцевої самооборони й охорони правопорядку діяв на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Херсонщині та в інших регіонах, тобто набув всеукраїнського характеру. Козаки Черкащини активно боролися проти більшовицької влади. У червні 1918 року за участі козаків Вільного козацтва розпочалося Звенигородське збройне повстання.

Епіцентром буремних подій стало й Поділля. На цих землях створювалися політичні, громадські, просвітницькі організації та українські державні інституції.

17 листопада 1917 року у Вінницькому міському театрі відбулися урочисті збори з нагоди ухвалення III Універсалу Центральної Ради. Вінницька міська Дума постановила: «Визнати верховною владою Української Народної Республіки Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, які покликані охороняти на українській території права всіх народів, які її населяють, на основах, проголошених цим Універсалом, і в своїй діяльності підпорядковуватись усім розпорядженням цієї влади».

При гетьманаті Павла Скоропадського на Поділлі владу сконцентрував губернський староста Сергій Кисельов. А в час антигетьманського повстання тут діяло понад 20 повстанських загонів.

У лютому–березні 1919 року Вінниця стала осідком Директорії та уряду УНР.

У 1918–1920 роках на Поділлі неодноразово спалахували бої між українськими збройними силами та Червоною армією й російськими білогвардійцями. На Вінниччині відбулась одна з найвідоміших битв радянсько-української війни – за Вапнярку (липень 1919). У ній 3-тя дивізія Армії УНР під командуванням полковника Олександра Удовиченка за проявлену мужність та стійкість отримала почесне найменування «Залізна». Деякі міста і села по 10–15 разів переходили з рук до рук.

У серпні–грудні того самого року у Вінниці розміщувалася Начальна команда (штаб) Галицької Армії. Тисячі її вояків померли від плямистого тифу восени 1919–взимку 1920 років. За оцінками істориків, загалом на тиф перехворіло не тільки 90 % вояків Армії УНР та УГА, а й ледь не все місцеве населення.

Разом із частинами Галицької Армії у жовтні 1919 року до Вінниці переїхали актори Нового Львівського театру, які, об'єднавшись за кілька місяців із частиною трупи київського Молодого театру Леся Курбаса, утворили театр імені Івана Франка під керівництвом Гната Юри.

Територією Вінниччини пройшов маршрут легендарного Першого Зимового походу Армії УНР під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка. Рейд завершився 6 травня 1920-го біля села Писарівки сучасного Ямпільського району.

У травні–червні 1920 року Вінниця – знову столиця УНР. Сюди переїхали працювати українські урядовці, в тому числі Військово-похідна Канцелярія Головного Отамана Військ і Флоту УНР Симона Петлюри. 16 травня він офіційно зустрівся тут із Начальником Польської держави Юзефом Пілсудським.

Проте вже у червні червоні війська повернули собі контроль над більшістю території Подільської губернії. 19 червня вони вже остаточно захопили Вінницю.

Перед тим – 7 червня – керівництво УНР переїхало до Жмеринки, а згодом – далі на захід.

Останні бої українських військ припадають на осінь 1920 року, коли підрозділи УНР наблизилися впритул до Вінниці, але змушені були відступити. 14 листопада 1920 року Директорія назавжди залишила Кам'янець-Подільський. 21 листопада відбулись останні бої регулярної Армії УНР з більшовиками. Проте навіть після поразки революції під гаслом «Воля або смерть» на Поділлі активно діяли повстанські загони легендарних отаманів Якова Шепеля, Артема Онищука, Якова Гальчевського «Орла» та інших.

Слобожанщиною також прокотилася хвиля національного відродження весни 1917-го. Суцільно зросійщений регіон за якихось три місяці покрився густою мережею українських організацій, навіть у найвіддаленіших куточках краю – на теренах сучасної РФ. 6 травня запрацювала «Просвіта» у Бєлгороді. 7 червня скликали український з'їзд у Острогозьку. 10 червня підтримку київській Центральній Раді висловили сільські збори села Латаного, що поруч з Воронежем.

Рушієм українського піднесення і державотворення була Харківська Губерніальна Українська Рада – перший в історії краю представницький орган місцевих українців, обраний у квітні 1917 року на велелюдному з'їзді.

Становлення української державності на Слобожанщині зупинили у грудні 1917-го російські загони. Вчинений ними переворот дав змогу більшовикам проголосити у Харкові маріонеткову республіку.

Та вже у квітні–травні 1918 року українські війська, підтримані німецькими союзниками, звільнили край. У часи Гетьманату Павла

Скоропадського українсько-російський кордон проходив за Бєлгородом і Валуйками.

В ніч на 18 листопада 1918 року отаман Болбочан із невеликим загоном козаків здійснив у Харкові безкровний антигетьманський переворот. Але влада Директорії УНР втриматися на Слобожанщині не змогла: з півночі виступила «Советская Украинская армия» Антонова-Овсієнка, створена російським Раднаркомом і керована з Москви. В умовах дезорганізації тилу більшовицьким підпіллям цей наступ став для українців фатальним. 3 січня 1919 року, після запеклих кількаденних боїв у районі Деркачі–Козача Лопань, війська Директорії УНР залишили Харків.

Останнім акордом Української революції на Слобожанщині стало антирадянське повстання у Валківському повіті (квітень–травень 1920). Місцеве селянство організувало власне самоуправління – військовий штаб «Український народний уряд», до якого увійшли переважно петлюрівці (Сорокін, Джуваго, Макаренко). Повстанці налагоджували зв'язки з повстанцями інших місцевостей, закликаючи підняти зброю проти більшовицького режиму.

Повстанці надіслали харківському Раднаркому ультиматум, вимагаючи серед іншого вивести московські війська з України і повної незалежності України від Москви.

У травні 1920 року загони червоних розбили повстанців.

> **Цитата:** *«Першою ластівкою, яка несла нам національне пробудження, була лютнево-березнева революція 1917 року. Пам'ятаю, як зняли в нашій класі [в сільській школі на Чернігівщині] портрет царя і повели нас до церкви на молобен за здравіє нової влади, як тепер я розумію – Тимчасового уряду. А невдовзі були Шевченкові роковини, і дивно мені тепер: як воно так швидко сталося, що в руках нашого директора школи... Тимофія Степановича Жихарева ми побачили «Кобзар» Та-*

раса Шевченка... Той Жихарев... зазнав раптової метаморфози: доти нічим не показавши себе в українському житті, раптом виявився активним діячем УПСР і так організував село у виборах до Установчих зборів, що всі наші селяни віддали голоси за українських ес-серів. <...> Щождо Жихарева, то 1918 року його заарештували й хотіли розстріляти німці; розстріляли наступного року денікінці.

Невдовзі ... була заснована «Просвіта». <...> У революційному буреломі все зрушилося, одне зникало, інше, зірване з одного місця, могло несподівано виринути в іншому».

Із книги Івана Кошелівця «Розмови в дорозі до себе»

Цитата: *«Прийшла чутка, що в квітні чи травні [1917 року] російська залога на чолі з відомим мені раніше генералом Брусіловим (яка розташовувалася в Кам'янці), у спілці з деякими проросійськими міщанскими організаціями, влаштувала демонстрацію для підтримки Всеросійського Тимчасового уряду. Ні України, ні Центральної Ради демонстранти не визнавали, а українську колону відсунули на десяте місце. Тому українці тепер готували свою велику демонстрацію на 30 червня, щоб показати і Брусілову і зрусифікованим міщанам, що господарями цього краю є вони. 30 червня, це був день Івана Купала, або Іванець... На Іванця в Кам'янці віддавна відбувався традиційний ярмарок, на який з'їжджалися тисячі людей з усього Поділля... Колони маніфестантів вирушили з усіх навколишніх сіл. Наша боришківська колона була досить численна. На чолі були Циганюк, учитель Дубина, Килимник, Повержук, багато молоді й навіть старі селяни. Ми несли два прапори: червоний, як символ революції, і жовто-блакитний, як символ нашої нації... Ми несли також*

два транспаранти. На білому полотні чорними літерами було вишито: на першому – Земля і воля народові! На другому – Хай живе Українська Центральна Рада!»

Із книги Григорія Костюка «Зустрічі і прощання»

Локальний вимір у персоналіях

Поділля. До українських державотворчих процесів долучилося чимало мешканців краю. Від них до Української Центральної Ради увійшли Іван Миколайчук (Гайсинський повіт), Володимир Мачушенко (Немирів), Іван Рижій, Віктор Приходько, Володимир Дудич (Вінниця), Пантелеймон Блонський, Віктор Ляшок (Літин), Михайло Лисетчук (Ушицький повіт), Ярема Беженар (Ольгопільський повіт) та інші. Григорій Степура з Кам'янця-Подільського довгий час був губернським комісаром Поділля. Активний діяч української громади Дмитро Маркович був генеральним прокурором, а згодом – міністром юстиції УНР.

Черкащина. Вона народила і виплекала багато державних і військових діячів, митців та освітян періоду Української революції 1917–1921 років. Звідси родом міністр морських справ УНР контр-адмірал Михайло Білинський, посол УНР у Греції Федір Матушевський, заступник головнокомандувача Армії УНР Олександр Загродський.

Уродженцем Звенигородського повіту на Київщині (нині – Черкаська область) був і заступник голови УЦР **Сергій Єфремов** (1876–1939) – виходець із родини священика, випускник юридичного факультету Київського університету Святого Володимира, співзасновник Української радикальної партії, Товариства українських поступовців.

Цього літературознавця, політичного та державного діяча називають «хрещеним батьком» Української Народної Республіки.

Вважається, що саме він запропонував і використав назву УНР. Із початком Української революції – співзасновник, а згодом товариш (заступник) голови Центральної Ради, лідер Української партії соціалістів-федералістів. У першому уряді України обійняв посаду Генерального секретаря міжнаціональних справ. Поборник ідеї автономії України у федерації рівноправних народів. Ініціював скликання в Києві З'їзду поневолених народів Росії. Дотримувався ліберальних поглядів, виступав проти рішучих кроків Центральної Ради у стосунках з Тимчасовим урядом. На цьому ґрунті виникли розбіжності з іншими урядовцями. Після ліквідації УЦР зосередився на науці. Працював в Українській академії наук, а з 1922 – віце-президент ВУАН.

Серед шанувальників його літературознавчих і публіцистичних творів мав репутацію найпродуктивнішого автора. У 1930 році засуджений до 10 років таборів за сфабрикованою справою Спілки визволення України. Помер 31 березня 1939 року у в'язниці міста Ярославль. Реабілітований 11 серпня 1989 року.

> **Микола Зеров:** *«Справжнім вінцем критично-публіцистичної манери Сергія Олександровича вважається його велика «Історія українського письменства», а власне, історія української національної ідеї у творах українського письменства».*

Уроки революції

Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, становлення української нації. Сформована тоді ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху. Завдяки Українській революції наш народ уперше в XX сторіччі створив суверенну соборну Україну. Вона мала різні форми державності: Українська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка. У важкій боротьбі вона об-

стоювала власні кордони, органи влади і самоврядування, символи, військо, гроші, мову, право на незалежне національне життя.

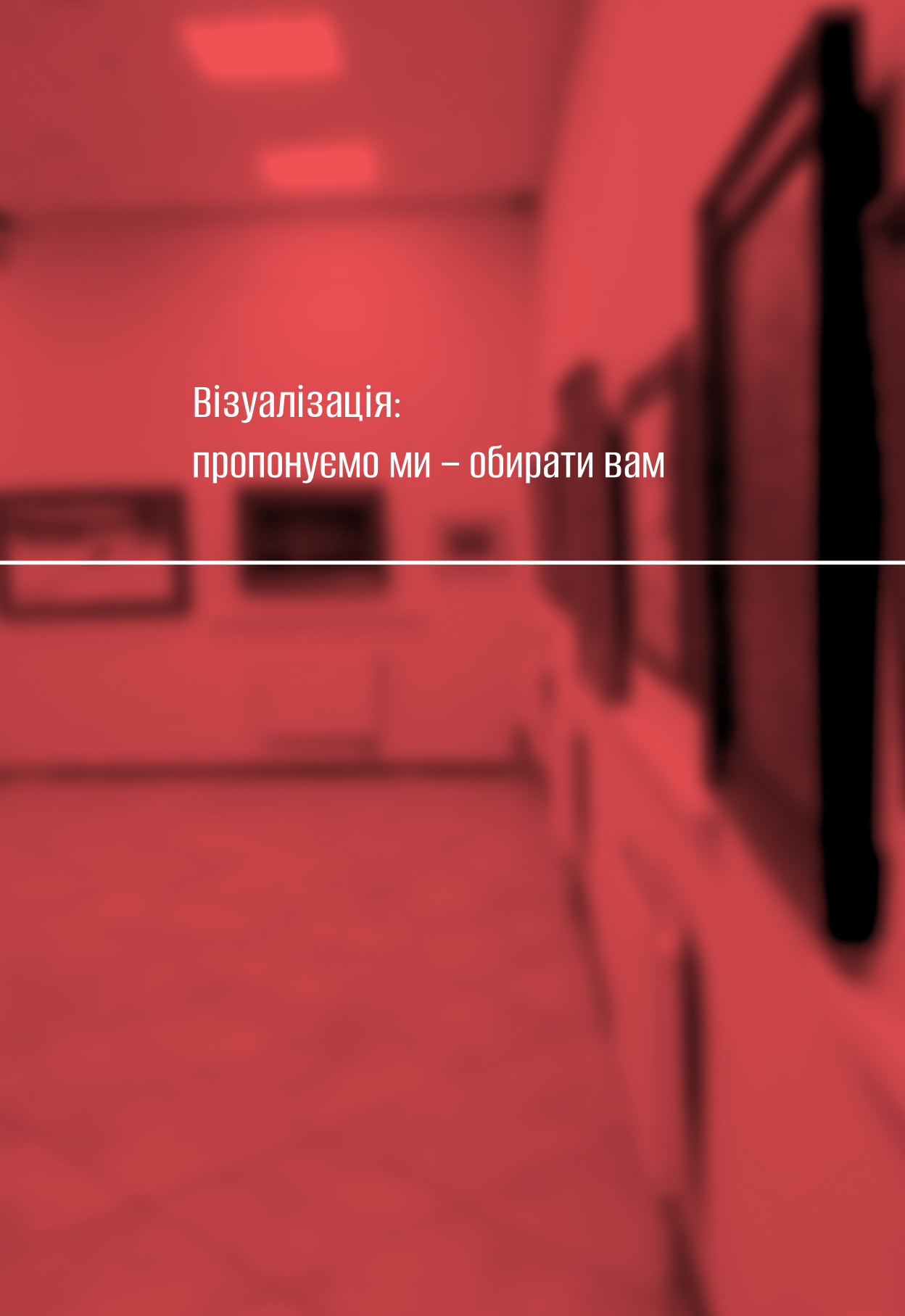
Наша держава не вистояла в нерівній боротьбі і втратила незалежність. До середини 1920-х років землі сучасної України опинилися під владою чотирьох держав. Територію значної частини України окупували більшовики та встановили комуністичний тоталітарний режим, який забрав мільйони життів індивідуальними та масовими вбивствами, стратами, депортаціями, катуваннями, примусовою працею та іншими формами масового фізичного терору, переслідуванням з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час психіатричних заходів, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси.

«Розбиття українських політичних сил, неспроможність об'єднати їх на одній державницькій платформі безперечно заважило у трагічний спосіб на долі наших визвольних змагань. Але це розбиття було наслідком тодішньої загальної політичної недозрілости українського громадянства, і тому годі перекидати відповідальність за нього тільки на цю чи ту групу. Треба призвичаюватися до думку, що хиби й помилки української революції... ішли на рахунок усієї нації, бо всім... доводилося за них платити. Подібно успіхи та досягнення – це наш спільний капітал. <...> Було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з цього часу розвивається все дальше українське життя».

Із статті Івана Лисяка-Рудницького
«Українська революція з перспективи сорокаліття»

Інфографіка Українського інституту національної пам'яті та Українського кризового медіа центру, яка ілюструє, що незалежна Україна успадкувала від різних форм державності часів революції

Візуалізація:
пропонуємо ми – обирати вам

Можлива тематика експозиції	Допоміжні візуальні, відео- та аудіоматеріали Українського інституту національної пам'яті
Державо-творення	**Виставка «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921»** **Брошура «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921»** **Виставка «Українська революція 1917-1921: регіональний вимір»** **Виставка «Перший уряд України: 100 років»** **Набір поштівок «Перший Уряд України. 100 років»** **Виставка «Досвід, куплений дорогою ціною...»: українська дипломатія 1917–1926»** **Інфографіка «100 років Українській революції 1917–1921»** **Настільна гра «Українська революція 1917–1921»** **Гра для смартфонів і планшетів «Українська революція 1917–1921 років»: Android-версія в магазині додатків play.google.com**. Шукати поле «Українська революція». **Розділ «Міфи» на сайті «Українська революція 1917–1921 років»** **Відеоурок «Українська революція 1917–1921 років. Як творилася держава»** **Відеоролик «100-річчя Української революції 1917-1921 років» від Українського інституту національної пам'яті та історика Івана Канівця** **Відеоролик до Дня Соборності України** **Альбом «Пісні Української Революції»** (виконує гурт «Хорея Козацька»)

Державна символіка	**Виставка «Символ твоєї свободи. 100 років Державного герба України»** **Плакати (соціальна реклама) «100 років державному гербу України»** **Відеоролик із проєкту ІстФакт «Доступно про історію Тризуба»** **Розділ «Державна символіка» на сайті «Українська революція 1917–1921 років»**
Персоналії	**Карткова гра «100 облич Української революції»** **Плакати (соціальна реклама) «Діячі Української революції»** (Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Євген Коновалець, В'ячеслав Липинський, Микола Міхновський, Симон Петлюра, Євген Петрушевич, Софія Русова, Павло Скоропадський, Номан Челебіджихан, Євген Чикаленко) **Виставка «Фактор свободи»,** що розповідає про трьох українців, чиїми іменами називали цілий народ, – Мазепу, Петлюру та Бандеру **Відеоролики про життя Михайла Грушевського** (спільний проєкт UA:Перший та Українським інститутом національної пам'яті) **Цикл статей про вбивство Симона Петлюри на основі розсекречених документів радянських спецслужб** **Книга «Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції»** **Відеоролик із проєкту ІстФакт «Що ми знаємо про Патріарха Мстислава?»** **Просвітницькі ролики із циклу «Люди епохи»: про Василя Тютюнника** **Петра Франка**

	Людмилу Старицьку-Черняхівську **Катерину Грушевську** **Номана Челебіджіхана** **Книга «Андрій Лівицький. Листування (1919–1953 роки)»**
Формування збройних сил УНР	**Виставка «Українське військо: 1917–1921»** **Виставка «Український флот 1917–1921 рр.»** **Плакати (соціальна реклама) до 100-річчя підняття українських прапорів над Чорноморським флотом** **Виставка «Воїни. Історія українського війська»** **Арт-плакати «Військова еліта Української революції 1917–1921 років»** (Євген Коновалець, Петро Болбочан, Олександр Удовиченко, Дмитро Вітовський, Петро Франко, Всеволод Петрів, Михайло Омелянович-Павленко, Олекса Алмазів, Михайло Білинський, Василь Тютюнник, Марко Безручко, Христина Сушко) **2-га серія арт-плакатів «Військова еліта Української революції 1917–1921 років»** (Всеволод Змієнко, Володимир Сальський, Віктор Павленко, Олександр Греків, Харитина Пекарчук, Роман Дашкевич, Леонід Ступницький, Олександр Загродський, Микола Юнаків, Гнат Стефанів)
Події у Криму	**Розділ «Український Крим» сайту «Українська революція 1917–1921 років»** **Інфографіка «100-річчя з часу звільнення Криму і Донбасу від більшовиків»** **Книга «Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року»** **Книга «Наш Крим. Неросійські історії українського півострова»** **Відеоролик із проєкту ІстФакт «Кримський бліцкриг армії Болбочана»**

Події в Західній Україні	**Виставка «100 років сусідства: Україна і Польща»** **Лекція Артема Папакіна «Останній ривок Галицької Армії: Чортківська офензива 7–28 червня 1919 року»** **Відеоролик із проєкту ІстФакт «Листопадовий зрив»** **Стаття «100 років УВО»** **Інформаційно-просвітницький ролик «100 років Українській військовій організації»** **Онлайн-дискусія «100-річчя УВО: відомі, невідомі та дискусійні сторінки історії»** **Відеоролик «Українці – на захисті Європи»**
Збройна боротьба проти більшовицької Росії	**Інфографіки:** **«100 років незалежності»** **«Крути – бій за майбутнє!»** **Плакати (соціальна реклама) до Дня пам'яті героїв Крут** **Відеоролик із проєкту ІстФакт «Бій під аплодисменти»** **Презентація «Українці Донеччини у боротьбі за незалежність УНР»** **Онлайн-лекція Андрія Ковальова про звільнення Київщини від більшовиків добровольчими підрозділами у 1918-му** **«Бойовий шлях Армії УНР: командири, військові підрозділи, ключові операції» –** трисерійний проєкт відеолекцій з мілітарної історії України 1917–1921 років

Перший Зимовий похід	**Відеоролик про Перший Зимовий похід** **Онлайн-лекція «Крізь бурю та сніг» (100-річчя Першого Зимового походу)** **Онлайн-дискусія «Перший Зимовий похід Армії УНР: відчайдушна самопожертва чи успішна військова операція?»** **Відеоролик «Тепер цей орден твій» до 100-річчя Першого Зимового походу та Дня Збройних Сил України** **Лекція Павла Подобєда «Українські лицарі в Америці» про те, як склались долі лицарів Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої»** (тих, хто лишився в Україні, пішов у табори інтернованих і на еміграцію)
Антибільшовицький повстанський рух	**Виставка «Воля України або смерть» –** 15 банерів, що розповідають про передумови антибільшовицьких селянських повстань у 1919–1920 роках. Зокрема, тут ідеться про Медвинське повстання та створення Холодноярської селянської організації **Історичний відеоролик «І повіє вогонь новий з Холодного Яру»** **Візуальний реферат «Розвиток шкільництва та університетів у роки Української революції»**
Культура	**Візуальний реферат «Розвиток шкільництва та університетів у роки Української революції»** **Презентація «Національна академія наук України»** **Лекція Павла Подобєда «Кого й на що надихали герої Крут?»** **Виставка «Світовий тріумф «Щедрика» – 100 років культурної дипломатії»**

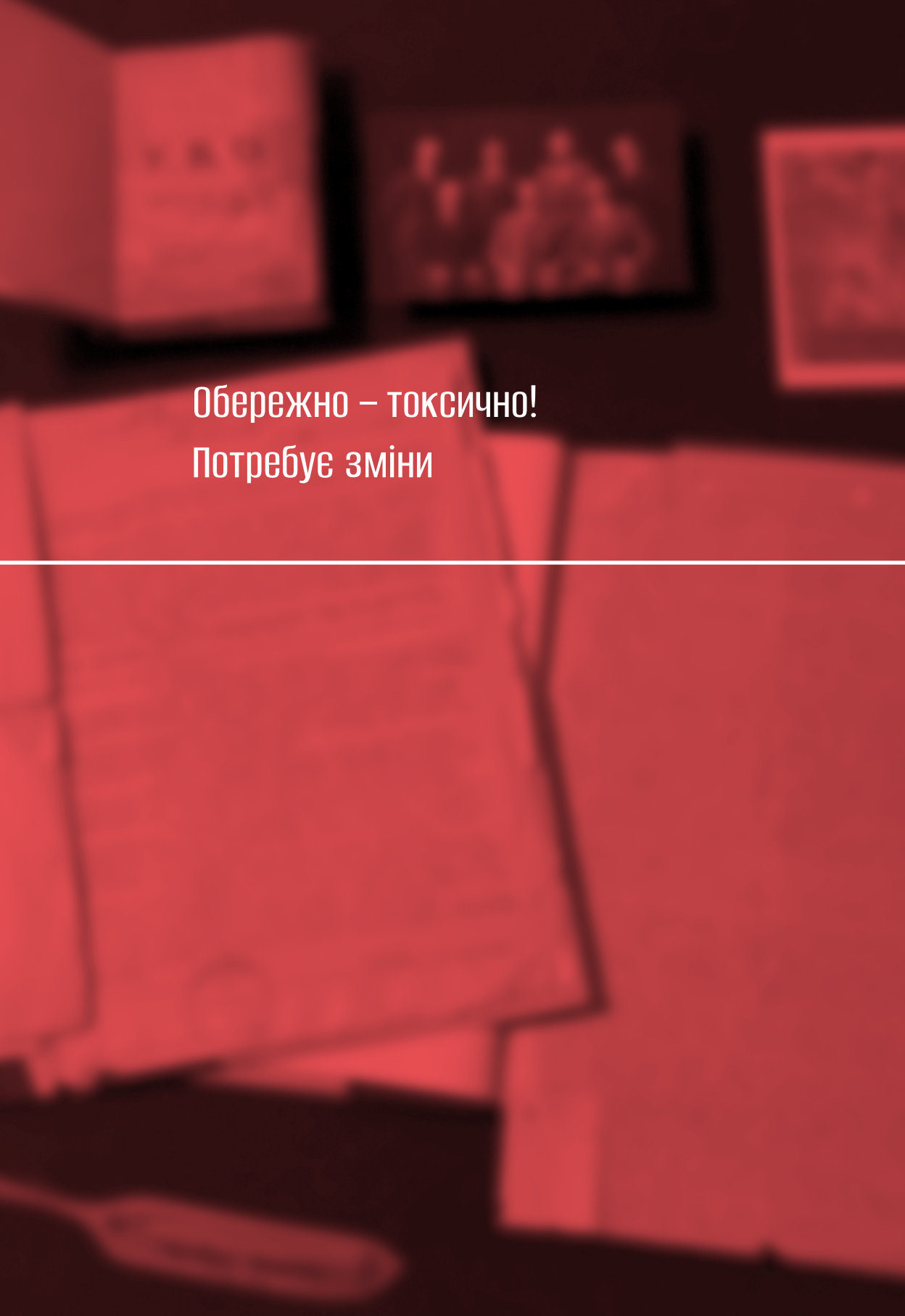
	Відеоролик із проєкту ІстФакт «Різдвяний детектив» про історію «Щедрика» **Виставка «Наказано не знати: українські археологи в лещатах тоталітаризму»** **Виставка «Мистецтво вільних: художня естетика Української революції 1917–1921»,** в якій ідеться про особливості розвитку художнього мистецтва, візуалізація постатей та подій революції 1917–1921 років у картинах, малюнках, листівках та поштівках.

Вартим окремої уваги та наслідування є проєкт «Історичного полігону» спільно із ГО «Експертний корпус» – **«Мілітарний атлас Києва»** про переможні бої в столиці Української Народної Республіки в 1918 році. У форматі альбому представлено важливі місця бойових дій між військовими формуваннями Армії УНР і прихильниками більшовиків на Печерську, Липках, Шулявці, Лук'янівці, Микільській Слобідці та ін. локаціях Києва. Кожен блок інформації про бій подається через карту, опис формування, фото з текстівкою, біографічну довідку та опис сучасного стану локації. Проєкт дає змогу киянам, які щодня проходять вулицями рідного міста, відчути себе у вирі подій сторічної давнини, «зустріти» в уяві видатних воєначальників – Симона Петлюру, Євгена Коновальця, Всеволода Петріва.

Все це «включає» свідомість учасника проєкту в історичний простір та формує відповідальність за його продовження в сьогоденні. Пропонуємо створити подібні проєкти на місцевому матеріалі, послуговуючись **«Мілітарним атласом Києва».**

Інфографіка Українського інституту національної пам'яті та Українського кризового медіа центру, присвячена Українській революції

Обережно – токсично!
Потребує зміни

Некоректне твердження	Як правильно
Велика Жовтнева революція і прихід радянської влади	Більшовицький збройний переворот як початок становлення комуністичного тоталітарного режиму

У березні 1917 року Російську імперію охопили революційні потрясіння, які призвели до кардинальних змін. Народи колишньої Російської імперії, в тому числі українці, піднялися на боротьбу за національне і соціальне визволення. Радянська історіографія інтерпретувала цей рух у загальний міф про «Велику Жовтневу революцію», який не передбачав самостійну участь України в тих епохальних подіях.

Проте революція в Україні була явищем самодостатнім із самобутніми специфічними рисами. Ключовим її рушієм був український народ і його політична еліта, що еволюціонувала від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення власної державної незалежності.

Термін «Українська революція» ввели в обіг самі її учасники. Це визначення є у працях Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка та інших діячів доби.

Із відновленням незалежності України в 1991 році в науковий та освітній простори увійшла Українська революція – найважливіший і найскладніший період в історії Українського народу XX століття.

Отже, як було насправді. 25 жовтня (за старим стилем) 1917 року в Петрограді більшовики на чолі з Владіміром Лєніним (Ульяновим) здійснили збройний переворот і захопили владу. Із цієї події розпочалося придушення національних рухів і становлення комуністичного тоталітарного режиму.

Захопивши владу в Петрограді, Лєнін та його соратники прагнули встановити контроль над Україною. Тут їхньою суперницею була Центральна Рада, найорганізованіша на той момент сила, що мала високий авторитет у суспільстві й відкрито виступила проти незаконної узурпації більшовиками влади в Росії.

> *«Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожнім окремім краї повинна перейти до рук усієї революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук Рад Робітничих і Солдатських депутатів, які є частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді», – із резолюції Малої Ради, 26–27 жовтня 1917 року».*

Щоб компрометувати Українську Центральну Раду в очах населення і військ на фронті, більшовики звинуватили її в «контрреволюційності» та «буржуазності», а також використали випробуваний у Росії набір популістських гасел: про мир, землю, фабрики й заводи.

Після провальних спроб «мирно» захопити Україну більшовики вдалися до відвертого силового протистояння з українською владою. Агресія більшовиків підштовхнула Центральну Раду до необхідності відмежуватися від радянської Росії.

Через два тижні після того, як більшовики повалили Тимчасовий Уряд, Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. У III Універсалі йшлося, що УНР не відділяється від «Російської республіки». Однак ця теза не стосувалася радянської Росії, якої на той момент ще не існувало.

Українська Центральна Рада ніколи не визнавала ленінську Раду Народних Комісарів як законний уряд для всіх територій колишньої Російської імперії: «Центрального правительства нема, і по державі ширіться безвластя, безлад і руїна».

Проголошення III Універсалу Центральної Ради. У центрі зліва направо стоять: Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Михайло Грушевський

На момент проголошення УНР Рада Народних Комісарів була лише одним із урядів на території колишньої імперії, не мала пріоритету над іншими, в тому числі Генеральним Секретаріатом УНР. Фактичний контроль РНК не поширювався на більшість територій УНР.

Аж до проголошення незалежності 22 січня 1918 року Центральна Рада вважала УНР частиною тільки тієї Росії, яку ще належало відновити за результатами Українських і Всеросійських Установчих зборів.

Таким чином, жовтневий переворот від початку був нелегітимним та протизаконним. Самі ж більшовики не надавали захопленню влади у жовтні–листопаді 1917 року особливого історичного значення. Для сучасників воно було подібним до невдалого Корніловського заколоту вересня 1917. А Лєнін називав його збройним переворотом, одним із епізодів майбутньої «світової революції». Лише десять років потому в державній історіографії та пропаганді події отримали пафосну назву «Велика Жовтнева соціалістична революція», щоб легітимізувати їх і надати «світового значення».

Некоректне твердження	Як правильно
Громадянська війна	Боротьба за українську державність

Після завоювання влади в Росії більшовики зробили все, щоб зруйнувати стару царську армію, а згодом розпочати наступ на Україну. Подальшу «ходу радянської влади» важко назвати «тріумфальною». Встановлення контролю над іншими територіями колишньої Російської імперії наразилося на серйозний опір. Для його подолання було застосовано збройну агресію, надзвичайні каральні-репресивні та мобілізаційні заходи. В Україну «комуністичну революцію» російські більшовики принесли на багнетах трьох послідовних військових вторгнень.

Так, 17 грудня 1917 року з Петрограда надійшов ультиматум (маніфест) Ради Народних Комісарів до Української Центральної Ради: «Ми звинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона здійснює непевну буржуазну політику, яку давно вже визначає невизнання [Центральною] Радою Рад та радянської влади в Україні».

Документ містив категоричні вимоги до українського уряду: відмовитися від спроб утворення Українського фронту, дозволити переміщення радянських військ з фронту на Дон і не пропускати туди козацькі частини, припинити роззброєння «революційних» загонів в Україні. Якщо протягом 48 годин вимоги не буде прийнято, петроградський Раднарком оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

Виконання більшовицьких домагань фактично означало б ліквідацію української державності. Тому Генеральний Секретаріат відхилив усі пункти: «Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всі намагання народних комісарів вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Народній Респу-

бліці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості». У відповідь Раднарком ухвалив рішення вважати Українську Центральну Раду в стані війни. Тобто оголосили війну.

30 грудня 1917 року на інсценованому більшовиками Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові більшовики створили маріонетковий уряд України. Для дезорієнтації українського населення його назвали Народним секретаріатом (на противагу Генеральному Секретаріату УНР).

Наявність українського радянського уряду дала змогу більшовикам списувати агресію на внутрішній конфлікт між харківським Народним секретаріатом і київським Генеральним Секретаріатом, тобто трактувати як «громадянську війну» в Україні.

Народний секретаріат виконував переважно репрезентативні функції, більшовицьке керівництво намагалося створити видимість незалежності радянського уряду в Україні. Невдовзі Народний секретаріат оголосив про повалення УЦР і в односторонньому порядку запровадив в Україні декрети РНК Росії. У березні 1918 року на Другому Всеукраїнському з'їзді рад Україну проголосили незалежною від Росії радянською республікою, а Народний секретаріат – реорганізували: до його складу залучили більше українців, головою став Микола Скрипник.

Більшовицькі військові загони, які не підпорядковувалися Народному секретаріатові, але виступали від його імені, мали легітимізувати пряму агресію більшовицької Росії проти УНР. Після Берестейського мирного договору на Народний секретаріат поклали завдання забезпечити максимально швидке вивезення з України на північ продовольства і матеріальних цінностей.

Некоректне твердження	Як правильно
300 беззбройних юнаків – українських спартанців кинули проти кровожерних більшовицьких орд. Вони винесли основний тягар битви і в нерівному бою всі загинули	В бою під Крутами загинуло від 70 до 100 бійців, у тому числі 27 юнаків Студентської чоти, вбитих більшовиками

Бій під Крутами 29 січня 1917 року – найвідоміша, найгероїчніша подія першої російсько-української війни (тривала з грудня 1917 року до травня 1918 року). Її причиною було бажання більшовицького уряду Росії встановити контроль над Українською Народною Республікою. Як і під час нинішньої війни, що триває з 2014 року, Росія діяла проти УНР гібридними методами, поєднуючи безпосереднє воєнне вторгнення із підбурюванням антиурядових збройних заколотів, намагаючись представити весь конфлікт як внутрішньоукраїнський – епізод «громадянської війни».

У грудні 1917–січні 1918 років УНР перебувала у складній ситуації. На Лівобережжі наступали війська з Росії, на Правобережжі активізувалися збільшовичені частини фронту Першої світової війни, у містах почалися повстання червоної гвардії. На швидку руку українізовані частини колишньої Російської імператорської армії піддалися на «розкладницьку» ворожу пропаганду та не чинили опору агресії. Головною опорою української влади стали добровольчі формування, такі, як Гайдамацький кіш Слобідської України Симона Петлюри, що стримував ворога на Полтавщині.

7 січня 1918 року більшовики оголосили загальний наступ на Україну. У середині січня 1918-го вони встановили контроль майже на всьому Лівобережжі та просувалися на Київ. За таких умов 22 січня 1918 року Українська Центральна Рада IV Універсалом проголосила незалежність Української Народної Республіки.

Тим часом на Київ насувалися більшовицькі війська. Заволодіння українською столицею дало б змогу Народному секретаріату заявити про себе як про справжній уряд УНР. Після захоплення Полтави вздовж залізниці на захід наступала так звана 1-ша Революційна армія, а з Гомеля на Бахмач – 2-га. Саме там, де сходилися дві залізничні колії, вони планували об'єднатися.

Через прорахунки українського командування більш боєздатні війська Центральної Ради готувалися обороняти столицю на полтавському напрямі. Таким чином, головний удар більшовицьких 1-ї і 2-ї Революційних армій взяли на себе юнаки (курсанти) 1-ї Київської юнацької школи імені Богдана Хмельницького, а також студенти-добровольці з Помічного студентського куреня Січових Стрільців під загальним командуванням Аверкія Гончаренка. Тривалий час ці сили були найбоєздатнішою українською частиною на Чернігівщині. Спільно з іншими військовими підрозділами та добровольцями 25–27 січня вони героїчно обороняли вузлову залізничну станцію Бахмач. Однак під загрозою оточення змушені були відступити до станції Крути, де почали укріплюватися.

> 28 січня у Бахмачі з'єдналися обидві радянські армії. Командував ними Михаїл Муравйов. Більшовики почали рухатися в бік Києва. На підступах до столиці Муравйов закликав: *«Наше бойове завдання – взяти Київ... Жаліти київських мешканців нема чого, вони терпіли гайдамаків – нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам. Якщо треба, то каменя на камені не залишимо».*

Проте вже наступного дня на станції Крути їхній наступ зупинили українські частини, до яких підійшли на підкріплення учні Київської юнацької військової школи імені Богдана Хмельницького та Помічного студентського куреня Січових Стрільців (18–20-річні юнаки з Університету Святого Володимира, Українського народного університету, Київської гімназії Кирила та Мефодія). Здебільшого вони були не готовими до військових дій і мали погане озброєння.

До курсантів юнацької школи, студентів і гімназистів приєдналися близько 80 добровольців із підрозділів Вільного козацтва з Ніжина.

Київський гарнізон та гайдамаки Петлюри не могли надати дієвої допомоги юнакам, адже 29 січня у Києві спалахнуло більшовицьке повстання, центром якого став завод «Арсенал». Загроза втратити столицю, та ще й в результаті повстання, а не зовнішнього вторгнення, змусила українські війська зосередитись на придушенні заколоту.

У цей час фактично відбувалася гра на випередження. Київські заколотники скували боями війська Центральної Ради та розраховували на допомогу 1-ї і 2-ї Революційних армій. Завдання більшовиків полягало в тому, щоб захопити Київ до завершення мирних переговорів української делегації з дипломатами Німеччини та Австро-Угорщини у Бресті-Литовську. Виступаючи із Києва від імені УНР, більшовицький Народний секретаріат міг підважити мандат української делегації на переговорах. Натомість українським військам будь-що необхідно було втриматись у Києві до підписання мирного договору у Бресті.

Якби 1-ша і 2-га Революційні армії під командуванням Михаїла Муравйова вчасно прибули до Києва на допомогу заколотникам, то більшовицький план міг спрацювати. Однак на заваді нестримному наступу військ Муравйова стали юнаки і студенти Аверкія Гончаренка.

Вони прийняли бій 29 січня біля залізничної станції Крути на перегоні між Бахмачем і Ніжином. Чотири сотні юнаків 1-ї Київської юнацької школи імені Богдана Хмельницького та 1-ша сотня Студентського куреня Січових Стрільців (разом понад 500 вояків і 20 старшин) мали на озброєнні гвинтівки, 16 кулеметів і саморобний бронепоїзд – звичайну артилерійську гармату, встановлену на залізничній платформі. Ворог переважав удесятеро (4–6 тисяч червоногвардійців, солдатів-фронтовиків та балтійських матросів з бронепотягом). Понад 5 годин захисники Крут стримували воро-

жі наступи. Обидві сторони зазнали значних втрат. Надвечір українці почали відступ у напрямі Києва, аби не потрапити в оточення. Забравши вбитих і поранених, українське військо відходило до ешелону, який чекав за кілька кілометрів від Крут. Під час самого бою там розміщувався військовий штаб і лазарет. Через суттєві втрати і розібрану залізницю росіяни цього дня не змогли продовжити наступ на Київ.

При відступі одна чота (взвод) Студентської сотні (27 юнаків) потрапила в полон. У сутінках хлопці втратили орієнтир і вийшли просто на станцію Крути, вже зайняту ворогом. Аби помститися, більшовики спочатку познущалися із полонених, а потім розстріляли їх.

Бій під Крутами дав змогу УНР виграти цінний час. 4 лютого 1918 року українські сили придушили більшовицький виступ у Києві. Заколотники так і не дочекалися підмоги Муравйова. А вже 9 лютого, в день, коли українські війська відступали з Києва, у Бресті було підписано угоду УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією, яка стала запорукою військового союзу та визволення України від більшовиків навесні 1918 року.

Українців під Крутами загинуло, за різними оцінками, 70–100 осіб. На сьогодні відомі прізвища 20 з них. Це студенти Народного університету Олександр Шерстюк, Ісидор Пурик, Борозенко-Конончук, Головащук, Чижов, Сірик, Омельченко (сотник); студенти Київського університету Святого Володимира Олександр Попович, Володимир Шульгин, Микола Лизогуб, Микола Божко-Божинський, Дмитренко, Андріїв; гімназисти 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії Андрій Соколовський, Євген Тернавський, Володимир Гнаткевич, Григір Піпський, Іван Сорокевич, Павло Кольченко (прапорщик), Микола Ганкевич.

Втрати більшовицьких військ сягали 300 вояків.

Локальна пам'ять

Символічний простір Полтавщини, присвячений героям Крут, включає щонайменше 12 відважних патріотів. Серед них передусім слід згадати уродженців Лохвицького повіту командувача історичною битвою Аверкія Гончаренка та його молодшого брата Федора, полеглого в тому бою. Також Юрія Вороного, родом із села Журавки Полтавської губернії (нині – Варвинський район Чернігівської області), в майбутньому видатного хірурга, який першим у світі успішно пересадив нирку. Медичну допомогу нашим воякам під Крутами надавала також сестра-жалібниця Армії УНР Олена Мельничук, котра, за деякими даними, народилася в Миргороді. Із селом Софине Хорольського повіту пов'язана родина Шульгиних – Якова і Любові (діячів української науки та культури) та їх синів – Володимира (загиблого у бою під Крутами) й Олександра (міністра закордонних справ УНР).

Героєм Крут був і Микола Божко-Божинський – нащадок полтавського дворянського роду, уродженця села Калкаїв Хорольського повіту Полтавської губернії (тепер – села Старий і Новий Калкаїв Семенівського району). За останнє десятиріччя історики і краєзнавці відшукали про нього чимало інформації. Наприклад, атестат зрілості Лубенської гімназії, де він у 1907–1915 роках успішно опановував математику, основи законодавства, Закон Божий, німецьку та французьку мови. Навчання продовжив на фізико-математичному факультеті Університету Святого Володимира у Києві. Поринув у громадське життя, долучився до партії есерів, а в 1917 Божка-Божинського обрали товаришем (заступником) голови Об'єднаної народно-пролетарської організації лівих соціалістів України. З початку січня 1918 року – помічник діловода у Міністерстві земельних справ УНР. Разом із іншими патріотами-однодумцями пішов добровольцем на фронт. Під Крутами потрапив у полон і був розстріляний разом з іншими 26 юнаками. 19 березня 1918 року Миколу Божка-Божинського з почестями поховали на Аскольдовій могилі у Києві.

Ще один учасник бою – церковний і громадський діяч, історик церкви, літератор Демид Бурко. Він родом із Вінниччини, проте його пореволюційне життя пов'язане з Полтавою та селом Яреськи Полтавської області. Після бою під Крутами і захоплення Києва більшовиками Демид Бурко повернувся на Поділля, навчався на історичному факультеті Українського Кам'янець-Подільського університету і вечірньому богословському курсі. У 1920–1921 роках воював у Волинській дивізії Армії УНР, з якою опинився в Польщі. Під час повернення в Україну на кордоні його заарештували. Через рік вийшов під амністію, закінчив університет і працював шкільним учителем української мови і літератури, потім у кооперації. Двічі потрапив під репресії, вимушений був жити нелегально. Працював бухгалтером-ревізором у кооперативній артілі інвалідів. У 1936 році відвідав село Яреськи. Під час німецької окупації перебував у Полтаві, де з дружиною долучився до організації полтавського Українського Червоного Хреста, був секретарем Полтавського єпархіального управління УАПЦ, а після висвячення на священика служив настоятелем Миколаївської церкви.

В 1943 році емігрував до Німеччини. Там очолював парафію у таборах для неповерненців. З 1973 року – член Ради митрополії УАПЦ. Протопресвітер. Помер на 94-му році, похований на Штутгартському цвинтарі в Німеччині.

Демид Бурко є автором спогадів **«Трагедія під Крутами. (Згадки учасника)»,** в яких згадав про ще одного учасника бою – «сина протоієрея з Полтавщини» Ігора Геращенка. Про його життя досі практичного нічого не відомо. Дослідження біографії цього вояка може стати завданням пошукової краєзнавчої та музейної роботи.

Некоректне твердження	Як правильно
Петлюрівщина, політичний бандитизм – головна загроза радянській владі в Україні	**Повстанський рух 1918–1923 років як реакція на більшовицьку політику воєнного комунізму**

Радянська пропаганда подавала «політичний бандитизм» як найбільшу руйнівну силу, яка, спричинивши «громадянську» війну, заважала подоланню наслідків Першої світової, виходу країни з розрухи і переходу до «мирного будівництва». Насправді ж ішлося про селянський повстанський рух, що розгорнувся в Україні у 1918–1923 роках проти більшовиків за незалежність УНР. Цей рух підтримувала значна частина населення, тому він становив загрозу утвердженню радянської влади в Україні.

Окремі дослідники виводять його історію від весни 1917 року, коли на Звенигородщині сформувалися перші загони Вільного козацтва – місцевої самооборони для захисту українських сіл від більшовиків-дезертирів. Серед командирів тих загонів – Ілько Струк, Ананій Волинець, Овсій Гончар-Бурлака, Іван Полтавець-Остряниця, Яків Водяний та інші.

Нового вагомого поштовху повстанському рухові надало «антигетьманське» повстання, розгортання більшовиками другого наступу на Україну, репресивно-каральні заходи та політика «воєнного комунізму».

Від квітня 1919 року збройні селянські виступи набрали системності й масовості. На початку літа вони охопили практично всю територію України. За офіційними даними, на початку 1921-го тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тисяч осіб.

1921 року партизансько-повстанський штаб у Тарнові на чолі з повстанським отаманом, генерал-хорунжим Армії УНР Юрієм

Тютюнником готував всеукраїнське антибільшовицьке повстання. Воно відбулося в жовтні–листопаді 1921 року та отримало назву «Другий Зимовий похід Армії УНР». Після його поразки повстанський рух в Україні пішов на спад і остаточно згас у 1923 році. Однак окремі загони, наприклад, під проводом отаманів Якова Гальчевського, Івана Трейка, братів Андрія та Степана Блажевських, трималися до кінця 1920-х років. Під тиском цього руху радянська влада вимушена була йти на поступки українцям у національному і соціально-економічному питаннях, упроваджувати нову економічну політику й «українізацію». Коли в 1928-му більшовики повернулися до методів «воєнного комунізму», петлюрівський повстанський рух в Україні відновився, хоча вже не так масово.

Локальна пам'ять

У багатьох регіонах України в 1918–1922 роках існували селянські «республіки», вільні від більшовицької влади – «Трипільська», «Ямпільська», «Медвинська», «Чигиринська», «Мліївська» та інші. В таких «республіках» селяни з навколишніх сіл встановлювали власну адміністрацію, забезпечували господарське життя, організовували збройні загони, подекуди чисельністю в кілька тисяч бійців, і не допускали на свою територію червоні регулярні загони і банди. Однією з найпотужніших була Холодноярська республіка з центром у Мотроніному монастирі під Чигирином. Полк гайдамаків Холодного Яру від лютого 1919 року активно виступив на підтримку Директорії й надалі брав участь у всіх антибільшовицьких повстаннях. Холодноярців очолили брати Олекса, Василь і Петро Чучупаки, а після їхньої загибелі – інші отамани, які боролися до 1922 року, доки більшовики хитрістю схопили їх. Однак і в київській в'язниці провідники Холодного Яру підняли повстання, знищили охорону й забрали зброю, але загинули в перестрілці.

Отамани Каменюк, Фетисов, Чередниченко, Перцев діяли на Чугуївщині; Кочубей – на південному заході Харківщини та в районі Чугуєва; Загоруйко – на Куп'янщині; Маслов і Циба – на Зміївщині,

Чаплій – на Борівщині; Шкарупа – на Ізюмщині, Козлов – на Барвінківщині, на Харківщині – Перлик, Волох, Циглер, Шатровка, Брова, Іванюк, Каменєв, Колісниченко, Кучма, Сова, Сироватський, Чередняк, Білецький, Печня, Маруся та інші.

Також на Харківщині найвідомішим повстанням стало Валківське. Великі групи мобілізованих селян відмовилися йти до Червоної армії й вирушили до лісу. Керівники повстання спішно провели військові тренування хліборобів, розподілили їх на бойові підрозділи й розпочали активні бойові дії. Валківські козаки надіслали вимогу червоним проголосити незалежність України. У різний час повстанці захоплювали основні міста, крім самого Харкова, – Лозову, Ізюм, Краснокутськ. На півдні Харківщини партизанський рух тривав до 1923 року.

Особливо масовим повстанський рух був на Півдні України, Київщині та Поділлі. Надзвичайно успішно розгорталася боротьба під проводом отамана Матвія Григор'єва. За кілька днів 1919 року його загін звільнив Катеринослав (нині – Дніпро), Черкаси, Миколаїв, Херсон, Кременчук, Одесу. Повстання Григор'єва охопило тисячі містечок і сіл.

Не менш активним був Нестор Махно. Хоча він, виступаючи переважно проти білої і червоної російських армій, не підтримував українське державотворення, часто шкодив діям українських урядів, оскільки був анархістом і виступав за самоврядність громад. Утім, навіть така позиція Махна сприяла захистові українського населення від безчинств більшовицьких каральних загонів.

Українські повстанці діяли автономно, без зв'язку і скільки-небудь централізованого постачання, в умовах ворожого оточення, а часто й підпілля. Ще у жовтні 1920-го Лєнін визнав, що повстанці є дійсною силою в Україні, а радянська влада існує там тільки формально.

Деякі українські загони не припиняли боротьби до 1923–1924 і навіть до 1926 року. Для боротьби з ними більшовики вживали

Повстанці з Холодного Яру.1922 рік

найжорстокіших покарань. Уже на початку 1920-х в СРСР діяло близько 700 концентраційних таборів, організованих за особистим розпорядженням Лєніна. Крім ув'язнення, здійснювали й масові депортації «неблагонадійних».

Для дискредитації українського повстанського руху 1918–1923 років радянський режим десятиліттями проводив масовану пропаганду, яка позбавляла український повстанський рух та його провідників героїчних рис.

Некоректне твердження	Як правильно
Територія УНР не охоплювала східної України. Там існувала окрема Донецько-Криворізька республіка. Її більшовики приєднали до України пізніше	**ІІІ Універсалом встановлено кордон УНР, куди увійшли, серед інших, Харківська та Катеринославська губернії (сучасні східні області України)**

Межі УНР уперше встановив ІІІ Універсал Української Центральної Ради: «До території належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь... що до прилечення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народу». Таким чином, сучасні східні області України входили до тогочасних Харківської і Катеринославської губерній, окрім південної і східної частини Луганщини, яка була у складі області Війська Донського.

Територіальні вимоги, висловлені в Універсалі, були справедливими, адже базувалися на етнографічних і статистичних даних розселення українського народу в Російській імперії. Лєнінське керівництво Росії визнавало такі межі України, але прагнуло повалити Центральну Раду і привести до влади власний уряд. Народний секретаріат – альтернативний уряд України, створений більшовиками в Харкові, висував претензії на всю територію УНР.

Донецько-Криворізьку республіку більшовики проголосили пізніше – 12 лютого 1918 року. Її керівники претендували на південні та східні регіони УНР. Це відбулося у час, коли українські та союзні австро-німецькі війська наступали, визволяючи від більшовиків територію УНР. 3 березня 1918 року радянська Росія підписала Берестейський договір із Німеччиною та її союзниками. Серед його умов було виведення радянських військ з України та досягнення миру з УНР.

Владімір Лєнін зреагував на цю обставину так: «...Вона [республіка] все одно буде включена до складу України, і німці її будуть завойовувати, тому безглуздо відмовлятися від єдиного фронту оборони України».

Отже, трюк з «іншою республікою» не спрацював. Навесні 1918 року більшовики визнали, що Донецький басейн входить до складу України. Після того про Донецько-Криворізьку республіку не згадували. Фактично, її уряд ніколи не контролював заявленої території, не був визнаний жодною державою, навіть радянською Росією.

Локальна пам'ять

Радянська пропаганда «призначила» батьком-засновником Донецько-Криворізької республіки «товариша Артема» (справжнє ім'я Федір Сєргєєв), уродженця Курської губернії. Професійним революціонером він став під час навчання у Москві. Займався агітацією та розбудовою партійних організацій РСДРП у Харкові, Санкт-Петербурзі, на Уралі, в Москві, Пермі. За вироком суду в 1909-го потрапив до Сибіру, звідки наступного року втік в Австралію. В Росію повернувся після Лютневої революції, а згодом перебрався до України, де очолив більшовицьку фракцію Харківської ради робітничих депутатів, Харківську раду робітничих і солдатських депутатів, губернський Ревком, Раднарком Донецько-Криворізької республіки.

Артему приписували підготовку та реалізацію плану відновлення шахт і копалень, проведення націоналізації промислових підприємств, територіальної, судової, освітньої реформ.

За ці «заслуги» у 1927 році йому встановили грандіозний монумент на березі річки Сіверський Донець поблизу Святогірська на Донеччині. Цікаво подивитися на бетонного Артема через долю автора пам'ятника – Івана Кавалерідзе, якого назвали українським Мікеланджело.

Іван Кавалерідзе, скульптор, художник, кінорежисер, сценарист, драматург, народився 1887 року на хуторі Ладанському на Сумщині в селянській сім'ї нащадків грузинського князівського роду. Предки Івана після завоювання Росією Кавказу були привезені в Україну. Навчався в Київському художньому училищі, Петербурзькій академії мистецтв (1909–1910), приватній студії Наума Аронсона в Парижі.

Автор пам'ятника княгині Ользі в Києві (1911), який у 1919-му зруйнували більшовики з політичних мотивів, бо увічнював неправильну героїню.

Створив перший у революційній Україні повнофігурний пам'ятник Тарасові Шевченку, який відкрили в Ромнах на Сумщині 27 жовтня 1918 року. Є версія, що мобілізований до царської армії Іван Кавалерідзе у 1917 р. повернувся в Україну, став вояком Армії УНР і брав участь у Всеукраїнському військовому з'їзді. Там він мав нагоду спілкуватися із Симоном Петлюрою. Той і порадив молодому майстру зайнятися творчістю, подавши ідею втілити образ Кобзаря. Невдовзі Іван поїхав у Ромни, звідки був родом, і почав роботу над монументом.

Міщани надавали цій події дуже важливого значення. Майже в кожному номері газета «Народне слово» писала про хід спорудження, про те, які будівельні матеріали і де куплені, хто став меценатом і скільки пожертвував. Загалом зібрали 43 тисячі карбованців.

Відкриття пам'ятника перетворилося на всенародне свято, що зібрало 125 тисяч люду в національних костюмах. На урочистості прибув спеціальний потяг із делегацією від гетьмана Павла Скоропадського, а також гостями з Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського, інших міст. Духовенство відслужило біля підніжжя панахиду. В місцевому театрі відбувся концерт зі вступним словом поета Миколи Вороного про Тараса Шевченка, тематичними виступами співаків Марії Литвиненко-Вольгемут, Михайла Микиша та кобзаря Данила Щербини.

Цей пам'ятник більшовики також демонтували у 1920-ті як «петлюрівський». Ще два монументи Кобзареві створив Кавалерідзе у стилі конструктивізму – 1925 року в Полтаві і наступного – в Сумах. Доля останнього виявилася теж трагічною. Достеменно невідомо, чому в 1950-х його знищили, але найімовірніше – той вандалізм був пов'язаний із боротьбою Микити Хрущова проти «формалізму в мистецтві».

Не менш сумна доля Івана Кавалерідзе – режисера і сценариста (він працював на Одеській (1928–1933) і Київській (1934–1941, 1957–1962) кіностудіях). Автор кінострічок: «Злива» (1929), «Перекоп» (1930), «Штурмові ночі» (1931), «Коліївщина» (1933). Після виходу фільму «Прометей» (1935) про українського селянина, відданого в солдати і змушеного брати участь у придушенні повстання Шаміля, газета «Правда» надрукувала розгромну статтю «Груба схема замість історичної правди». Йосипу Сталіну не сподобалися сцени, що розкривали героїзм чеченських горців. Митця звинуватили в буржуазному націоналізмі та формалізмі, заборонили працювати з молоддю й знімати стрічки на історичну тематику.

Що ж до пам'ятника Артему, то, на думку мистецтвознавця Ростислава Лужецького, він був для Кавалерідзе лише нагодою створити скульптуру небаченого масштабу. І це йому вдалося – до сьогодні монумент є найвищим в Європі об'єктом у стилі кубізму: 22 метри у висоту (з постаментом – 28), найважчою бетонною скульптурою у світі – понад 800 тонн. Крім того, витвір унікальний не тільки з точки зору авангардного мистецтва, а й технології. Залізобетонний Артем настільки надійно вмонтований, що демонтувати його можна, підірвавши разом зі скелею. Водночас на прикладі цієї конструкції як частини Музейного фонду України можна роз'яснювати суть більшовицької пропаганди, ідеологію і механізм творення фейкових кумирів.

Некоректне твердження	Як правильно
23 лютого 1918 року – день створення Робітничо-селянської Червоної армії	Червону армію створили 28 січня 1918-го для знищення самостійної Української Народної Республіки

Робітничо-селянську Червону армію створили для захисту «молодої країни Рад» 23 лютого 1918 року.

> Радянські шкільні підручники історії СРСР розповідали таку героїчну історію про «доблесну радянську армію»: *«„Социалистическая Родина в опасности!“ – с таким тревожным призывом обратилась наша партия к народу в грозные февральские дни 1918 года, когда немецкий империализм начал наступление на Страну Советов. В трудных боях под Псковом и Нарвой молодая Красная армия получила свое первое боевое крещение и дала решительный отпор немецким оккупантам – кайзеровским войскам. В память об этом подвиге красноармейцев и краснофлотцев, в честь массовой мобилизации сил народа на защиту Отчизны 23 февраля ежегодно отмечается как день рождения Советской Армии и Военно-Морского флота».*

Сучасні історики дослідили більшовицьку пресу за той день і – не виявили жодної згадки про розгром німців. Натомість саме тоді до Петрограда надійшов ультиматум від німецького командування із вимогою виконати умови Брестського договору, в тому числі визнати незалежність України. Для Росії це означало втрату вугілля, хліба і цукру. Але наступного ранку ЦК Компартії капітулював.

Що ж до створення Робітничо-селянської Червоної армії, то архівні документи свідчать: Рада народних комісарів (радянський уряд) видала Декрет про її організацію 15 (28) січня 1918 року.

Вочевидь, створювали її не для боротьби з німцями, а для придушення Української Народної Республіки. Серед перших гасел Червоної армії – «Смерть українцям і буржуям!».

19 січня 1918 року червоні влаштували кривавий погром у щойно захопленій Полтаві. Курсантів місцевого військового училища, які не встигли відступити, розстріляли за наказом Михаїла Муравйова, що командував наступом на Україну.

У кінці січня по-звірячому познущалися і розстріляли полонених українців після бою під Крутами. 9 лютого біля Маріїнського палацу більшовики стратили 200 школярів – учасників Українського спортивного товариства. А біля Києво-Печерської лаври закололи багнетами Митрополита Володимира.

> Вірний ленінець Володимир Затонський у спогадах так описував побачене в Києві: *«Ми увійшли у місто: трупи, трупи й кров... Тоді розстрілювали всіх... просто на вулицях. Я сам мало не загинув: серед білого дня мене один із наших патрулів зупинив. Я йому показав посвідку члена Українського Уряду, написану мовою українською, з печаткою Всеукраїнської Центральної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів... Та й тут же таки, мабуть, були б і розстріляли, – тоді ж це просто на вулиці робилося, – коли б, на щастя, у другій кишені не було другого мандата – члена Раднаркому РРФСР за підписом Ілліча».*

Локальна пам'ять

Уночі з 22 на 23 лютого 1918 року в Севастополі відбулися масові, особливо жорстокі страти, які назвали «Варфоломіївською ніччю 23 лютого». Озвірілі матроси-червоноармійці цілу ніч грабували, чинили насильство, розстрілювали місцевих жителів і більшу частину в'язнів місцевої тюрми. Серед арештованих були так звані «антира-

дянські змовники» – офіцери чорноморського флоту, представники кримськотатарського національного руху, священики, чиновники, місцева інтелігенція. Тіла вантажівками звозили на пристань, звідти баржами – в море. Там до кожного трупа прив'язували камінь і скидали тіла у воду. Є версія, що таким чином більшовики стратили лідера кримськотатарського руху Номана Челебіджіхана.

Масовий терор був невід'ємною складовою політики більшовиків

Некоректне твердження	Як правильно
Микола Щорс – героїчний командир	Образ «легендарного червоного комдива» Миколи Щорса створила радянська пропаганда

Уродженець Чернігівщини, Микола Щорс брав участь у Першій світовій війні у складі російської армії. 1917 року через хворобу завершив службу в званні підпоручника. Повернувшись на батьківщину, долучився до повстанського руху проти гетьмана Павла Скоропадського й австро-німецьких військ. Згодом пристав до більшовиків і брав участь у формуванні їхніх підрозділів. 22 вересня 1918 року очолив Богунський полк Першої української радянської дивізії.

Незабаром російські війська розпочали другий наступ проти України. 6 лютого 1919 року загони «червоних» вступили до Києва. Комендантом міста став Микола Щорс. Він скасував усі розпорядження попередньої влади, оголосив поза законом представників Директорії та уряду. У місті почалися самочинні обшуки, грабунки, вбивства й погроми євреїв. Свідок тих подій згадував: «Більшовики віддали місто на пограбування Таращанському і Богунському полкам». Злочини розслідував ревтрибунал Богунського полку, за вироком якого розстріляли 30 осіб. Вже через тиждень Миколу Щорса за те, що не впорався з обов'язками, зняли. Помер за нез'ясованих обставин у серпні 1919 року. Ексгумація тіла підтвердила лише факт смерті від пострілу в потилицю з близької відстані.

Згодом радянське керівництво задумало створити образ «легендарного червоного командира». На його честь 1935 року перейменували місто Сновськ на Чернігівщині. Почали встановлювати пам'ятники, присвоювати його ім'я заводам, школам, колгоспам. До «увічнення героя» залучили і талановитих митців – письменників, художників, музикантів. 1937 року вийшла перша частина

трилогії Семена Скляренка «Шлях на Київ», а через рік – її другий том «Щорс». У 1938 році Київський театр опери і балету поставив однойменну оперу Бориса Лятошинського (інша назва «Полководець») на лібрето Максима Рильського й Івана Кочерги.

1939 року на екранах з'явився фільм «Щорс» земляка комдива – Олександра Довженка. Політичне завдання створити «українського Чапаєва» режисерові поставив Йосип Сталін. Він особисто й контролював творчий процес – від написання сценарію, підбору режисерської та акторської групи до затвердження художнього матеріалу. Підготовка до зйомок тривала чотири роки: через постійне переписування історії «видатного діяча», пристосування до нових «віянь партії» та змін ідеологічних акцентів. Тож Довженко щоразу мусив трансформувати міф. Дослідникам творчості кінорежисера відомо чотири версії сценаріїв картини. Цікавий також факт, що під час написання твору Олександр Довженко спілкувався з людьми, які особисто знали Щорса, зокрема, з його братом Григорієм. За деякими свідченнями, на зауваження соратників, що справжній Щорс не був таким, як його намагаються зобразити, митець відповів: «Якщо знімемо добре, повірять, що був».

> У 1944 році сам митець так згадає у «Щоденнику» про той період: *«Арешт Дубового. Дзвінок... в справі нової версії смерті Щорса. Поїздка в Москву до Сталіна... На „Щорсі“ я заболів грудною жабою».*

Як учасник встановлення радянської влади в Україні, Микола Щорс не може бути увічнений в музеях згідно із Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Зауважимо, що Український інститут національної пам'яті створив перелік діячів, котрі підпадають під дію законів про декомунізацію, а отже, присвячені їм об'єкти мають бути демонтовані, а експозиції – оновлені. Рекомендуємо послуговуватися цим **списком.**

Локальна пам'ять

Олександр Довженко (1894–1956). Козак Армії УНР, художник-графік, письменник і сценарист. На весь світ прославив українське поетичне кіно. Його ім'я носить Національна кіностудія художніх фільмів.

Народився в селищі Сосниці на Чернігівщині в багатодітній селянській родині. Навчався у Глухівському вчительському інституті, Київському комерційному інституті. У роки визвольних змагань воював у тому курені «чорних гайдамаків», що у січні 1918 року штурмував у Києві завод «Арсенал», де більшовики підняли повстання проти Центральної Ради. 29 грудня 1919 року за це затриманий Волинською губернською ЧК. Звільнений завдяки сприянню Української комуністичної партії (боротьбистів), в лави якої влився. Працював у урядових органах УСРР у Києві, Варшаві, Берліні. Після повернення в Україну жив у Харкові, Одесі, Києві. Співпрацював із періодичними виданнями як художник-карикатурист. Із 1926 року – в кінематографії. Шедеврами світового кіно визнано його «Звенигору», «Арсенал», «Землю». Із 1933 р. – мешкав у Москві. 1940–1941 роки – художній керівник Київської кіностудії. У роки німецько-радянської війни – фронтовий кореспондент, публіцист, кінорежисер. У листопаді 1943 року Сталін заборонив друкувати кіноповість «Україна в огні», а в наступному році політбюро ЦК ВКП(б) назвало її «антирадянською, антиленінською, антинаціональною, антиколгоспною». Новий фільм – «Мічурін» – дозволили поставити через 5 років. Працював над сценаріями «Прощай, Америко!», «Поема про море», «Золоті ворота», «Зачарована Десна», «Тарас Бульба», «Повість полум'яних літ». Хотів повернутися на Батьківщину, але сюди мав право навідуватися лише у відрядження, а жити повинен був у Москві. Поблизу неї на дачі й помер у 1956 році.

Некоректне твердження	Як правильно
«Маршал революції» Михайло Фрунзе провів одну з найблискучіших операцій Червоної армії – перехід через озеро Сиваш	Перекопсько-Чонгарська наступальна операція призвела до захоплення та окупації Криму більшовиками

У вересні 1920 року перед військами Південного фронту Робітничо-селянської Червоної армії поставили завдання розгромити Російську армію генерала Петра Врангеля і зайняти Крим. З цією метою 7–17 листопада 1920 року була проведена Перекопсько-Чонгарська операція. Штаб фронту тоді перебував у Харкові. Командував ним **Михайло Фрунзе** (1885–1925).

Військовий комісар, котрий керував боротьбою проти українських повстанців, уповноважений Революційної військової ради в Україні і командувач більшовицькими збройними силами України і Криму, член Політбюро ЦК КП(б) України, він народився в місті Пишпек (нині – Бішкек, Киргизія) в сім'ї відставного військового фельдшера (батько – молдаванин, мати – росіянка). Членом РСДРП(б) став під час навчання у Петербурзькому політехнічному інституті. Брав активну участь у революції 1905–1907 років як організатор страйку в Іваново-Вознесенську, грудневого збройного повстання в Москві, керівник бойової дружини. Із березня 1917 р. керував народною міліцією Мінська. Після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року орудував у Москві, Іваново-Вознесенській губернії, Самарі, де жорстоко придушив селянське повстання (травень 1919), у серпні 1920-го керував поваленням влади еміра в Бухарі. У листопаді того самого року розробив і здійснив Кримську операцію. Щоб «розкласти» табір білих, підписав телеграму із гарантіями зберегти життя всім, хто складе зброю. Лєнін тоді назвав цей хід «непомірною поступливістю». Хоча обіцянка не завадила політичному управлінню Південного фронту разом зі створеними ним надзвичайними органами (Кримським революційним коміте-

том, Кримським обкомом РКП(б), Кримським ЧК) розгорнути масовий терор проти російських офіцерів, ліквідувати майже 100 тисяч осіб. Те, що сам Фрунзе причетний до масового вбивства, підтверджує подання ним виконавців злочину до нагородження орденом Червоного Прапора і клопотання перед ЦК РКП(б) про другий етап «чистки» в Криму влітку 1921 року.

Як уповноважений Революційної військової ради в Україні та командир Збройними силами України і Криму, з грудня 1920 року придушував український селянський повстанський рух. Для цього розробив спеціальний оперативний план – підкріплювати регулярні частини Семена Будьонного, Григорія Котовського, Олександра Пархоменка та інших місцевими незаможниками-активістами, масованим застосуванням агітації та пропаганди, обіцянку амністії та обман. Очолював операції Червоної армії проти Другого Зимового походу Армії УНР.

Локальна пам'ять

Бої за так званий Каховський плацдарм між Червоною армією та Російською армією Петра Врангеля серпня–жовтня 1920 року було «увічнено» 1957 року обеліском на місці командного пункту Василя Блюхера, спостережного пункту Семена Будьонного й Климента Ворошилова. У 2017 році цей пам'ятник демонтували на вимогу Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». У 2020 році обеліск відновили разом з оздобою у вигляді червоної п'ятипроменевої зірки і георгіївської стрічки як символів Червоної армії.

> *«Йдеться не лише про порушення закону, а й про загрозливу тенденцію, коли в регіоні, що межує з окупованим Кримом, відновлюється пам'ятний знак на честь армії, яка була опорою тоталітарного режиму Радянського Союзу, спадкоємицею якого проголо-*

шує себе Російська Федерація, що сьогодні веде проти України неоголошену війну. Ми повинні пам'ятати, що після того, як Червона армія увійшла до Криму в 1920 році – а саме цієї військової кампанії стосується обеліск у Каховці – на півострові розпочався масовий терор, жертвами якого стали щонайменше 20 тисяч людей», – наголошують в Українському інституті національної пам'яті.

Крім того, погляньмо уважніше, кого увічнює пам'ятник.

Василь Блюхер (1890–1938), радянський військовий діяч, маршал Радянського Союзу. Народився в Ярославській губернії. Працював слюсарем на Митищинському вагонобудівному заводі під Москвою. Учасник Першої світової війни. Після Лютневої революції 1917 року служив у Самарі, Челябінську, начальником 4-ї Уральської дивізії, В'ятського, Каховського укріпрайону. Учасник встановлення радянської влади на території України: у серпні 1919–травні 1921 – командир 51-ї стрілецької дивізії, начальник Каховського укріпрайону, Перекопської ударної групи, війська яких відзначилися в боях проти Російської армії генерала Петра Врангеля на Півдні України і в Криму.

Семен Будьонний (1883–1973) – радянський державний, військовий і партійний діяч. Учасник встановлення радянської влади на території України: упродовж листопада 1919–жовтня 1923 років – командувач Першою кінною армією, що, зокрема, брала участь у Київській та Львівській операціях 1920 року, контрнаступі Південного фронту Червоної армії в Північній Таврії, а згодом – у Перекопсько-Чонгарській та інших операціях.

Климент Ворошилов (1881–1969) – радянський державний, військовий і партійний діяч, працівник радянських органів державної безпеки, один із засновників ВЧК. Учасник встановлення радянської влади на території України: у березні 1918 р. відряджений на військову роботу в Україну; командувач 5-ю Українською армією;

з листопада 1918 року – член радянського Тимчасового робітничо-селянського уряду України, з січня 1919 року – нарком внутрішніх справ УСРР; один із організаторів Першої кінної армії, член її реввійськради (1919–1921).

Червоний терор у Криму (1920–1921 роки) – 13 листопада 1920 року частини червоної 2-ї кінної армії увійшли до Сімферополя, до 17 листопада всі кримські міста були під владою більшовиків. 16 листопада один із організаторів червоного терору Фелікс Дзержинський дав вказівку очистити Крим від контрреволюціонерів, і ревком почав терор проти офіцерів армії Врангеля та інших громадян. За різними оцінками, за понад рік жертвами стали від 20 до 120 тисяч людей.

Ще один видний об'єкт поблизу обеліска під Каховкою – легендарна тачанка. Яскравий приклад радянської монументальної пропаганди. Як згадував художник Олександр Ройтбурд: «Я пам'ятаю, коли цю тачанку відкривали. І який вийшов конфуз. Привезли на відкриття старого маршала Будьонного, зняли з пам'ятника покривало, а дід розплакався і став матюкатися: «Що ж ви, ..., натворили! Це ж не моя тачанка, а батька Махна. У мене в упряжі було три коня, а в нього – чотири».

Як пам'ятник, присвячений встановленню радянської влади в Україні, тачанка є символікою комуністичного тоталітарного режиму відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Її пропаганда визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв комуністичного тоталітарного режиму та заборонена законом. Закон передбачає її демонтаж або переозначення.

> *«Ми точно не можемо вдавати, що це взагалі нормально – прославляти тих, хто окуповував територію України, вбивав людей за інше політичне вподобання, а також не маємо морального права шанувати СССР*

та його символи... Однак ніхто не заважав і не заважає придумати будь-який інший спосіб, щоб тачанка перестала бути символом тоталітарної окупації», – наголошують в Українському інституті національної пам'яті, який після дискусії «Креативна декомунізація: можливості для громад» ініціював створення у Каховці музейного простору, що включав би легендарну тачанку, розкривав специфічну історію півдня України в контексті національно-визвольних змагань 1917–1921 років і водночас сприяв осмисленню злочинів радянського тоталітарного режиму.

Тачанка, м. Каховка, Херсонська область

Некоректне твердження	Як правильно
Панська Польща купила Петлюру і використала українську армію для боротьби з Росією	Українська та польська армії в серпні 1920 року спільними зусиллями зупинили наступ більшовицьких військ на Європу

Воєнний успіх Війська Польського та Армії Української Народної Республіки зруйнував плани більшовиків щодо поширення «червоної» революції в Європі.

Але шлях до цього союзу не був легким. Попри наявність спільних інтересів, спір щодо приналежності Холмщини, Волині та Східної Галичини призвів до кривавого протистояння між поляками та українцями у 1918–1919 роках. Лише витіснивши українські війська зі спірних територій, поляки погодились укласти перемир'я з Армією УНР, однак зберігали ворожий нейтралітет. Наприкінці листопада 1919 року Армія УНР, у лавах якої лютувала епідемія тифу, виявилась затиснутою у «трикутнику смерті» між польськими, російськими білими та червоними військами. Не маючи надій на продовження регулярної боротьби, 6 грудня 1919 головні сили українського війська прорвалися з «трикутника смерті» та вирушили у похід ворожими тилами по Україні.

Тим часом відносини між Польщею та більшовицькою Росією погіршилися. Варшава погодилася укласти політичний та військовий союз з УНР. Уже в лютому 1920 року польська сторона неофіційно дозволила сформувати на території Польщі дві українські стрілецькі дивізії. 21 квітня у Варшаві УНР і Польща уклали угоду, згідно з якою в обмін на союз УНР відмовлялася від Західної України. Умови Варшавської угоди критикують від моменту її укладання – але альтернативи їй не було.

25 квітня того самого року польські й українські війська перейшли в наступ на Київ. А 5 травня головні сили Армії УНР повернули-

ся з Першого Зимового походу та з'єдналися з військом союзників. Під прикриттям польських військ Армія УНР змогла відпочити та провести реорганізацію. Крім того, Польща надала українським військовим вкрай необхідні зброю та постачання. На визволених територіях України відбувалося відновлення державного та військового апаратів, що мали забезпечити надійний тил українському війську.

Але більшовики не дали Україні часу для розбудови держави та армії. 26 травня розпочався їхній контрнаступ, головним «тараном» була Перша кінна армія. Плани радянського керівництва були грандіозні: прорватись через Польщу до охопленої революційним рухом Німеччини. Звідти більшовицька революція мала поширитися на всю Європу, а далі – й на весь світ. Однак спочатку треба було розбити польські та українські війська.

Під натиском червоних польські та українські сили були змушені відступити на захід, але їм вдалося уникнути розгрому. Армія УНР боронила південне крило польсько-українського фронту, відступаючи по черзі на лінії річок Збруч, Серет, Стрипа та Дністер, де наступ радянських військ нарешті вдалося затримати.

В середині серпня головні події розгорталися під Варшавою. Радянські війська під командуванням Михайла Тухачевського впритул наблизилися до польської столиці. Ситуація була критичною, і здавалося, що Польща перебуває на межі воєнного розгрому. Однак трапилося «Диво на Вислі»: фланговим ударом поляки розгромили більшовиків під своєю столицею і відкинули їх на схід. Боєздатними залишалися ще радянські війська, які вели бої під Львовом. Із великим запізненням Першу кінну армію Будьонного все ж скерували на допомогу розбитим під Варшавою червоним частинам. Однак вона не дісталася до пункту призначення, бо застрягла 27–31 серпня під мурами міста Замостя, яке успішно обороняла 6-та Січова дивізія Марка Безручка.

Локальна пам'ять

У місті Боярці під Києвом на будинку Боярської дитячої школи мистецтв за адресою: вулиця Вокзальна, 33 відкрили меморіальний барельєф на честь полковника Армії УНР Марка Безручка.

Історик Андрій Ковальов розшукав у архівах документи, які дали змогу з'ясувати, де саме в Боярці розміщувався штаб Армії УНР. Підрозділи 6-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника Марка Безручка зайняли станцію 7 травня 1920 року. Звідси вони вирушили в легендарний спільний похід Армії Української Народної Республіки та Війська Польського на Київ для звільнення столиці України від більшовицьких загарбників.

Марко Безручко (1883–1944) народився в місті Великий Токмак Таврійської губернії (нині – Запорізька область). Навчався у Переяславській вчительській семінарії, Одеському піхотному юнкерському училищі, Миколаївській військовій академії Генерального штабу у Санкт-Петербурзі. У Першій світовій війні був начальником штабу дивізії. Навесні 1918 року повернувся в Україну. Працював у Головному управлінні Генерального штабу як під час УНР, так і часів Української Держави та Директорії.

Із квітня 1919 року – начальник штабу Корпусу Січових Стрільців Армії УНР. Із лютого 1920 р. – командир 1-ї (через місяць – 6-ї Січової) дивізії Армії УНР, яка стала однією з найбоєздатніших. У травні підрозділи дивізії розбили більшовиків і першими увійшли до Києва. Але найбільшу славу їм принесла героїчна оборона Замостя в польсько-радянській війні. За успішну військову операцію полковники Марко Безручко і його заступник Всеволод Змієнко 5 жовтня 1920 року одержали звання генерал-хорунжих. Того самого року призначений начальником штабу Армії УНР і керівником військової місії УНР у Варшаві. Був військовим міністром Уряду УНР на еміграції та членом Вищої Військової Ради УНР. У 1931–1935 роках – голова Українського воєнно-історичного товариства у Вар-

шаві. Працював редактором військово-історичного мемуарного збірника «За Державу». Автор книги «Українські Січові Стрільці на службі Батьківщині». З початком Другої світової війни підтримував Організацію українських націоналістів. Помер Марко Безручко у Варшаві. Похований у православній частині цвинтаря «Воля» поруч із другом, генералом Всеволодом Змієнком.

Всеволод Змієнко народився 1886 року в Одесі. Був професійним військовим, підполковником армії Російської імперії. У грудні 1917 року став начальником штабу Одеської гайдамацької дивізії. Згодом займав різні штабні посади в українських військах на Одещині. Коли у грудні 1918 білогвардійці за підтримки Антанти спробували взяти під контроль Одесу, Всеволод Змієнко керував українськими військами у вуличних боях, а потім за наказом Директорії організував їх відступ з міста.

У 1919-му командував військами УНР на Південно-східному фронті, служив начальником штабу 10-ї пішої дивізії корпусу Січових Стрільців. У лютому наступного року Змієнка призначили начальником штабу 1-ї української стрілецької дивізії (згодом 6-та Січова стрілецька дивізія) Армії УНР, якою командував його старий друг – полковник Марко Безручко. Тандем Безручко–Змієнко керував бойовими діями 6-ї дивізії під час відступу з Києва влітку 1920 року. Під час оборони Замостя невеликий штаб 6-ї дивізії на чолі зі Змієнком мусив нашвидкуруч організовувати дії зведених у залогу міста польських та українських частин, які до цього ніколи не воювали разом. І Змієнко впорався з цим завданням.

Від грудня 1920 р. перебував у таборі інтернованих у Щипйорно (Польща). Співзасновник і голова Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві, член редколегії військово-історичного журналу «Табір». Після розформування табору мешкав у Варшаві. В еміграції працював над збереженням кадрів українського війська. У 1928–1936 роках очолював українську розвідку та контррозвідку. Помер 30 жовтня 1938 року.

Некоректне твердження	Як правильно
Україна ніколи не була об'єднаною. Вперше її землі зібрав Йосип Сталін у 1939 році, приєднавши до УРСР західноукраїнську територію	Уперше об'єднання українських земель відбулося 22 січня 1919 року

Радянський міф стверджував, що вперше українські землі зібрали комуністи (і особисто Сталін), приєднавши у 1939–1940 роках до УРСР західноукраїнську територію, Північну Буковину та Бессарабію. Отже, буцімто тільки партія більшовиків змогла здійснити споконвічну мрію всіх українців про об'єднання в єдиній «сім'ї братніх народів».

Насправді ідея єдності усіх українських теренів «від Сяну до Дону» завжди була актуальною в українському інтелектуальному середовищі. Від середини XIX століття ці твердження викристалізовуються у програмних документах різних політичних груп. З кінця XIX століття соборність стала наріжним каменем ідеологічних декларацій, програм та маніфестів новостворених українських політичних партій. Ідея єдності українського народу, розділеного рубежами імперій, промовляє зі сторінок «Україна irredenta» Юліана Бачинського 1895 року та «Самостійної України» Миколи Міхновського 1900 року. В наступні десятиліття ідея єдності стала практично єдиним безумовним твердженням національно-визвольного руху.

І, нарешті, можливість реалізувати споконвічне прагнення жити у незалежній соборній державі дала Українська революція 1917–1921 років. Оскільки українські землі перебували у складі двох імперій, то українських національних державних утворень постало теж два. Першою на руїнах Російської імперії була проголошена Українська Народна Республіка, пізніше, вже в листопаді 1918 р. на теренах колишньої Австро-Угорщини утворилася Західноукра-

їнська Народна Республіка. На рубежі 1918–1919 років виникли сприятливі обставини об'єднати ці дві держави в єдину.

> Це відбулося 22 січня 1919 року, коли на Софійському майдані в Києві проголосили Акт Злуки: *«...Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка».*

Наступного дня Трудовий конгрес України затвердив ухвали Української Національної Ради ЗУНР та Універсалу Директорії УНР про об'єднання УНР і ЗУНР. Верховна влада в об'єднаній державі мала здійснюватися Директорією, до складу якої увійшов представник Наддністрянської України. ЗУНР стала називатися Західною Областю УНР, а її гербом замість лева став Тризуб. Між обома частинами України налагоджувалася співпраця у військовій, господарській, торговельній, фінансовій і культурній сферах. Однак їх остаточному об'єднанню в цілісний організм завадила окупація українських земель сусідніми державами. 5 лютого Директорія та всі урядові установи УНР під тиском червоних евакуювалися з Києва до Вінниці. До липня 1919 року більшість території Західної області УНР зайняли польські війська. Північну Буковину окупували румунські підрозділи, Закарпаття відійшло Чехословаччині.

Соборність України не вдалося утвердити. Але Акт злуки залишився знаменним явищем для українського суспільства і наступних поколінь борців за Україну. Після проголошення об'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року питання цілісності української нації в українській політичній думці вже ніколи не ставилося під сумнів. Упродовж багатьох десятиліть Акт залишався символом віри, ідейним імперативом боротьби за незалежну, соборну державу.

За часів радянського тоталітарного режиму проголошення незалежності УНР і День Соборності не відзначалися. Зі встановленням радянської влади всі українські свята були витіснені із суспільного простору. Пам'ять про об'єднання УНР і ЗУНР зберігали мешканці Західної України й українська політична еміграція у країнах Західної Європи й Америки. 22 січня там урочисто відзначали свято незалежності та соборності Української держави.

Що ж сталося у 1939–1940 роках? Тоді Радянський Союз анексував Західну Україну, Бессарабію, Північну Буковину. Але подавалося це під деклараціями «визволення від польської шляхти» і «воз-з'єднання українців у квітучій Радянській Україні».

Локальна пам'ять

Перше по справжньому масштабне відзначення свята Соборності відбулося 22 січня 1939 року в Карпатській Україні в місті Хусті. Таким чином закарпатці нагадали про волю українців, висловлену на з'їзді Всенародних зборів у Хусті 21 січня 1919 року про приєднання Закарпаття до Української Народної Республіки зі столицею в Києві. Це була не просто маніфестація, а найбільша за 20 років перебування краю у складі Чехословаччини демонстрація українців за участю понад 30 тисяч осіб, що з'їхались до столиці Карпатської України.

> Співтворець того етапу українського державотворення Василь Гренджі-Донський у праці «Щастя і горе Карпатської України» так згадував цей день: *«Від самого ранку поїзд за поїздом вбігає, українське населення спішить до столиці на маніфестації. Довжезний ряд селянських возів з близької околиці, вантажні самоходи з дальших сіл, а поїзди з найдальших закутин привозять учасників. Тисячки возів, роверів, авт заповнили бічні вулиці. Сотні, ба тисячки синьо-жовтих прапорів по вулицях, ці дві барви сьогодні домінують. Уніформи, народ-*

ні одяги з різних околиць по хустських вулицях маком цвітуть...

Це ж річниця української соборности, велике свято! Під синьо-жовтими прапорами маршують із різних напрямків, найбільше від станції, з піснями на устах.

Десята година. Перед катедралею на величезній площі тісно. Біля тридцять тисяч учасників зійшлося з цілої Карпатської України.

Це найбільші збори, які я під цими зеленими Карпатами бачив за останнє двадцятиріччя. Колись просвітянські збори в Ужгороді були справді величавими, але сьогоднішні збори – рекорд!

Десь біля одинадцятої години після Богослужби сформувався величезний похід, замаяли сотні рідних прапорів і ми перейшли з площі Волошина на головну вулицю. Оркестри заграли українські походові пісні. Старинний хустський замок ще не бачив такого величавого всенародного здвигу! Під звуки маршових пісень легко маршувати, радість, утіха і якась невимовна гордість підносить душу».

Некоректне твердження	Як правильно
Михайло Грушевський – перший Президент України	**Михайло Грушевський обіймав посаду Голови Центральної Ради УНР**

Михайло Грушевський був беззаперечним лідером та ідеологом Української революції. Однак він ніколи не був президентом УНР. Бо в тодішній України не існувало такої посади, що підтверджують архівні документи. Не згадано про неї і в Конституції УНР, ухваленій в останній день Центральної Ради. Немає жодного акта, який би був підписаний Грушевським як президентом УНР. Офіційно Михайло Грушевський від березня 1917 до 29 квітня 1918 року займав посаду Голови Центральної Ради УНР. Біографія Михайла Грушевського та цікаві факти його життя, а також пропозиції до вивчення портрета лідера Української революції знайдете в методичних рекомендаціях **«Літописець української історії»**.

Конституція Української Народної Республіки, ухвалена 29 квітня 1918 року, проголосила Україну суверенною парламентською державою. Її верховним органом стали Всенародні Збори, а Головою обрано Михайла Грушевського.

Уперше згадки про Михайла Грушевського як президента з'явилися в українській діаспорі та набули значного поширення у тогочасних газетних публікаціях. Відомо, що і сам Грушевський послуговувався візиткою, де був напис французькою мовою «President du Parlament D'Ukraine» (президент парламенту України – нині Голова Верховної Ради України), а також пізніше підписувався «бувший президент Української Центральної Ради».

> *«Ні одна Конституція Української Революції, ні Центральної Ради, ні Трудового Конгресу не мають у собі такого інституту, ні такої назви. Іноді голову Центральної Ради Михайла Грушевського звали президен-*

том, але ця назва була не офіційна», – зазначав Володимир Винниченко.

Локальна пам'ять

Єдину дочку професора історії Михайла Грушевського та вчительки, активної діячки жіночого руху на Галичині Марії Вояківської звали Маленькою Професорівною. З дитинства Катерину оточувала українська високоінтелектуальна публіка. У Львові до них часто приходили Соломія Крушельницька та Наталя Кобринська, у Києві Грушевські приятелювали з Лисенками, Черняхівськими, Стешенками, Старицькими, Косачами, у Криворівні, де регулярно були на літніх вакаціях, до них заходили Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Федір Вовк. Її дитячі портрети малювали Іван Труш та Михайло Жук, а Михайло Бойчук дав маленькій Катрусі кілька уроків живопису.

Кулюня, як називали її батьки, народилася 21 червня 1900 року у Львові. Змалку була хворобливою (в неї виявили проблеми з легенями і ризик розвитку сухот), тож уже в рік батьки зважилися на подорож до Криму (ще одна така подорож із відвідуванням Києва сталася в 1905 році). В дитинстві з батьками побувала у Венеції, Римі, Неаполі, Флоренції, піднімалася на вершину Везувію.

Через хворобливість отримала домашню освіту. Вчилася легко. Уже в чотири роки прочитала викладені батьком з кубиків слова «русин» (так в Галичині тоді називали себе українці) та «море». Пізніше почала освоювати французьку під керівництвом доньки Михайла Драгоманова Аріадни, яка навчалася в Сорбонні і мала бездоганну вимову. Мама навчала її польській, англійській та норвезькій мовам (пізніше Катерина Грушевська на замовлення Марії Заньковецької переклала з норвезької «Ляльковий будинок» Генріка Ібсена).

А ще любила книги і часто в листах радилася з батьком, що їй можна читати, а що – іще рано. Батько ж їй підказував наукові розвідки,

готуючи ґрунт для подальших наукових досліджень. Тож у 14 років, коли Катруся таки зібралася вступати до гімназії, вона мала ґрунтовні знання в багатьох напрямах.

Але почалася Перша світова війна. Михайло Грушевський, який лишався підданим Російської імперії, не міг більше перебувати на землях Австро-Угорщини. Тож родина з труднощами через Відень та Італію повернулася до Києва, де на Михайла Сергійовича уже чекало обвинувачення в сепаратизмі та революційній діяльності, арешт і заслання спочатку до Симбірська, тоді – до Казані й до Москви, із забороною займатися науковою працею. Марія Сильвестрівна з Катрусею поїхали за ним, але після перенесеної малярії у 1916 році таки повернулися до Києва.

Перша можливість офіційного навчання у Катерини Грушевської з'явилася в 1917, коли вона записалася на правничий і природничий факультети Українського народного (пізніше – Українського державного) університету. Паралельно з навчанням взялася до наукової роботи: першу статтю в «Літературно-науковому віснику» в 1918 році підписала псевдо «Професорівна».

Навчання тривало недовго: більшовицька агресія та подальший розвиток подій в Україні змусили Грушевських до еміграції. За кордоном Катерина на деякий час стає вільною слухачкою Женевського університету, студіюючи римське право. Через матеріальну скруту Грушевські довго не затримувалися на одному місці: з 1919 по 1924 роки вони мешкали у Празі, Женеві, Парижі, Берліні, Відні, Бадені.

Саме в еміграції Катерина визначилася з колом наукових інтересів: соціологія та первісні культури, заглиблення у міфологічний пласт, з якого формується колективна свідомість народу. Можливо, на цей вибір вплинули дитячі спогади про Криворівню, де фольклор був органічною частиною життя гуцулів.

Перша серйозна наукова праця Катерини Грушевської «Примітивні оповідання, казки та байки Африки та Америки» вийшла друком

у 1923-му. Чому не українські? Тому що за кордоном на той час практично неможливо було в бібліотеках та наукових виданнях знайти достатньо українського фольклорного матеріалу для досліджень, тоді як народна творчість народів Америки та Африки привертала увагу дослідників-колоністів.

Після цієї праці Катерину могли запросити в США. Михайло Грушевський звернувся до пастора з Детройта Василя Кузіва з проханням знайти для доньки роботу у просвітницьких організаціях США. Але, отримавши швидку згоду, так і не наважився відпустити доньку: на той час вона, за його словами, уже була «перший помічник у всіх моїх справах».

Натомість Грушевські прийняли запрошення радянського уряду, який обіцяє їм не згадувати «минулі гріхи», повернутися до Києва. У 1924 році Грушевського обрали академіком Всеукраїнської Академії Наук, керівником історико-філологічного відділу та археографічної комісії ВУАН. Крім того, він викладав історію в Київському державному університеті. Катерина ж тоді працювала науковим співробітником Культурно-історичної Комісії та Комісії історичної пісенності Науково-дослідної кафедри Історично-філологічного відділення ВУАН, очолювала Кабінет примітивної культури. Брала участь в етнографічних експедиціях із записів народних тлумачень снів, які проводилися у співпраці з Королівським антропологічним інститутом Великобританії та Ірландії (деякі її записи пізніше були надіслані до Лондона й використані відомим британським дослідником Чарльзом Селіґменом), розробляла «Програму збирання матеріялів до українського народного сонника».

Опублікувала дослідження «Людський колектив як підвалина пам'яти», «Навколо дикунової душі», «До соціології старцівства», «На бічних стежках кобзарського епосу», «Про голе тіло як магічний засіб», «Про поділ господарства між чоловіком і жінкою».

Але головною науковою працею Катерини Грушевської стали «Українські народні думи», де вперше систематизовано за сюже-

тами та глибоко проаналізовано цей жанр українського народного епосу. На жаль, із шести задуманих томів вийшли друком лише два (і то практично весь наклад другого тому було знищено). У першому томі зібрано 13 текстів і 117 варіантів дум, у другому – 20 дум і 176 варіантів. І до сьогодні це – найповніше, найґрунтовніше видання українського епосу. Пізніше саме ці дослідження як «сочинения ярко националистического характера» ляжуть в основу її справи, інспірованої НКВД.

У 30-ті роки політика Радянського Союзу щодо України різко змінилася: українізацію заступила реакція, тотальні «чистки» та ліквідація українознавчих установ ВУАН, видань, часописів, наступ на українську інтелігенцію.

У 1931 році заарештували Михайла Грушевського, а за ним – і Катерину. Авторитет ученого настільки великий, що запроторити в табір чи розстріляти його не наважилися, замінивши це «почесним засланням» до Москви. Слідом за батьком поїхала й Катерина, без якої на той час Грушевський, у якого різко почав падати зір, уже просто не міг обходитися. Утім, навіть опіка Катерини не врятувала 68-річного академіка від загибелі: наприкінці 1934 року, під час перебування в Кисловодську після чотирьох невдалих операцій, він помер від зараження крові. Відклавши власні наукові розвідки, Катерина взялася за упорядкування 10-го тому «Історії України-Руси» та 6-го тому «Історії української літератури», підготовлених Михайлом Грушевським у «московському засланні».

Але в ніч з 10 на 11 липня 1938 р. її забрали із батьківського дому на Паньківській за доносом агента НКВД, колишнього викладача Ніжинського інституту народної освіти, а згодом – Київського університету Костя Штепи, і більше додому вона не повернулася. Її звинуватили у стандартних для того часу контрреволюційній діяльності, причетності до націоналістичної організації, шпигунстві.

> *«Являлась участницей антисоветской националистической повстанческой организации, подготовляв-*

шей вооруженное восстание, свержение Советской власти и создание „Самостоятельного буржуазного националистического государства“. По заданию этой организации была связана с украинскими закордонными антисоветскими формированиями», – записано у вироку – вісім років таборів.

Марія Сильвестрівна до останнього сподівалася побачити доньку живою, писала їй у табори, слала, крім інших речей, улюблені панчохи, каву. Однак листи поверталися з незмінною позначкою «адресат вибув». Нині достеменно відомо, що справу Катерини Грушевської таки переглядали. У липні 1940 року її через Владивосток доправили до Москви, а звідти – до Києва. Три місяці, з грудня 1940-го до березня 1941-го вона перебувала з мамою в одному місті. Мамі про це, звісно ж, ніхто не повідомив. Подальша доля Катерини Грушевської невідома. За документами КГБ, вона померла 30 березня 1943 року в Темлазі, похована в Новосибірську.

Родина Грушевських. Грудень 1906 року

Некоректне твердження	Як правильно
Легіон Українських Січових Стрільців і Січові Стрільці Армії УНР – різні назви однієї військової формації	Легіон Українських Січових Стрільців і Січові Стрільці Армії УНР прямо не пов'язані між собою, хоч існували одночасно

До появи Легіону Українських Січових Стрільців (УСС) спричинила Перша світова війна. В перший її день, 1 серпня 1914 року, лідери трьох найбільших галицьких партій утворили Головну Українську Раду. Вона й порушила перед австрійським командуванням питання про організацію в австрійській армії окремого українського формування, що мало стати зародком української національної армії.

6 серпня львівська газета «Діло» опублікувала звернення Головної Української Ради «До всього українського народу» із закликом записуватися в Українські Січові Стрільці. Відгукнулося 28 000 добровольців, але австрійський уряд, не впевнений у лояльності українських частин, дав дозвіл лише на дві з половиною тисячі. Ядро легіону становили учасники довоєнного січового, сокольського і пластового руху.

Тож УСС були суто українськими частинами армії Австро-Угорської імперії, відібраними саме за національною ознакою. У російському царському війську українці були розкидані по різних частинах.

«Усуси» пройшли Першу світову війну у лавах австро-угорської армії на італійському фронті, у Карпатах і на Галичині. Узимку 1914–1915 років сотні УСС у складі 130 бригади боронили карпатські переходи: їм припала тоді розвідча й охоронна служба.

У 1918 році Легіон УСС на чолі з Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним) разом із наступальними австро-угорськими військами звільняв УНР від більшовиків. «Усуси» дійшли до Олександрівська, де зустрілися із запорожцями Петра Болбочана, які наступали на

Крим. У жовтні 1918 року УСС перевели до Буковини. Під час створення Галицької Армії «усуси» стали її підрозділом. Гімном Українських Січових Стрільців була пісня «Ой у лузі червона калина...».

Натомість, київські Січові Стрільці з'явилися в листопаді 1917 року як одне з військових формувань Центральної Ради – Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців. Основою цього підрозділу були галичани і буковинці, які раніше служили в австро-угорській армії та потрапили до російського полону. Під час революції 1917 року їм вдалося звільнитися з ув'язнення і прибути до Києва. Дехто з них справді раніше воював в УСС, деякі, як-от командир Січових Стрільців Євген Коновалець, служили в інших формуваннях австро-угорської армії. В подальшому київські січовики воювали в Армії УНР і поповнювали свої лави за рахунок наддніпрянців. У різний час Січові Стрільці були загоном, дивізією, корпусом і групою. Бойовий шлях ця формація завершила у «трикутнику смерті» на початку грудня 1919 року.

Локальна пам'ять

Першим успіхом легіону УСС була перемога на горі Маківці 29 квітня – 3 травня 1915 року. Це було збройне протистояння на Східному фронті Першої світової війни між підрозділами австро-угорської 55-ї піхотної дивізії генерала фон Фляйшнера (до її складу входили сім сотень 1-го та 2-го куренів Українських Січових Стрільців) та російськими військами 78-ї піхотної дивізії генерал Альфтана. Обидві сили прагнули оволодіти цією стратегічною висотою, щоб контролювати село Козьова (тепер – Сколівського району Львівської області).

Упродовж осені 1914 – зими 1915-го усусів використовували як партизанів у тилу противника, а також як авангард регулярного війська в бойових діях у Карпатах. Навесні 1915 року австрійське командування оцінило січовиків й офіційно ввело їх до складу війська. Легіон УСС направили в район гори Маківка, де очікувалися найзапекліші бої. Вони розпочалися 28 квітня.

Тиждень розташування сил змінювалося кілька разів. Чотар Гнатевич так описує бій 1 травня: *«Десь біля 6-ї години ранку загриміли московські гармати. Пішов важкий стогін по карпатських горах. Валилися вікові смереки... На стрілецькі голови летіло олово, шрапнелі, галуззя дерев. На долині вже загнулася лінія під напором непроглядних московських сірих мас. Лише вершок Маківки, як острів на морі, встоював перед заливом. Ллє вже й туди, під прикриттям гарматного вогню напирала сіра лава шинелей і папах. Нею вкрилося ціле узбіччя гори. Москалі сунули з одчаєм і без пострілів. Немов якась незнана грізна сила гнала їх не до перемоги, а на певну смерть».* До того ж, ворог позакидав стрілецькі становища ручними гранатами – новим тоді видом зброї, проти якої стрільці не мали чим боронитися.

У денному звіті за 1 травня командування 55-ї дивізії австрійської армії відзначило вирішальну роль українських легіонерів у відбитті Маківки: *«У дводенних боях вдалося ворогові добути частину становищ нашого відтинку. ...Із запалом, одушевлені правдивим патріотизмом, з розмахом, як шумна буря, якій ніщо опертися не може, кинулися молоді українські хоробрі сини тієї країни в обороні рідної землі на ворога й приневолили його залишити те, що він вважав за здобуте. Небезпеку усунено. Українські Стрільці двічі рушили бій у нашу користь».*

4 травня російським військам вдалося захопити Маківку, використавши усі резервні сили. Та продовжити наступ не змогли через величезні втрати й змушені були поспішно відступити. Після цього вирішального бою почався загальний відступ російських військ із території Галичини у 1915-му році.

«Маківка – це перший крок на тому шляху, по якім українська нація зі стану пасивності переходила до стану

активності, – написала у травні 1915 року львівська газета «Діло». – *Битва на Маківці – це перша велика спроба галицьких українців стати активним чинником історії, творцями своєї будучини».*

Безпосередню участь у боях за гору Маківка брали Софія Галечко та Олена Степанів – перші у світі жінки, офіційно зараховані на військову службу у званні офіцера.

Олена Степанів (1892–1963) народилася на Львівщині в сім'ї священика. Закінчила вчительську семінарію, Львівський університет. Учасниця молодіжного, січового і пластового рухів. У роки Першої світової війни – хорунжа, командир стрілецької чоти Легіону Українських Січових Стрільців. Відзначена медаллю хоробрості та військовим хрестом Карла V. Потрапила в полон, вивезена до Ташкента, де перебувала від 1915 до 1917 року. Історія жінки-військовополоненої набула розголосу в західноєвропейській пресі.

Брала участь в організації Листопадового зриву 1918 р. Згодом – чотар 4-ї Золочівської бригади Галицької Армії, референт Державного секретаріату закордонних справ ЗУНР. Наприкінці 1919 року виїхала до Відня, де закінчила Український вільний університет, отримала ступінь доктора філософії. 1922–1936 роки викладала географію та історію в гімназії сестер-василіянок у Львові та на філософському факультеті Українського таємного університету.

У роки Другої світової війни – учитель середньої школи, керівник статистичного бюро Львова. З 1944 року – доцент Львівського університету. У 1946–1947 роках працювала в Києві.

У грудні 1949 р. заарештована й засуджена МДБ УРСР на 10 років ув'язнення в таборах Мордовії. 1956 року після звільнення з ув'язнення повернулася до Львова, де й померла. Похована на Личаківському цвинтарі.

Вона – матір відомого історика Ярослава Дашкевича.

Некоректне твердження	Як правильно
Класова боротьба, боротьба з контрреволюцією	Червоний терор

Курс на терор більшовики взяли відразу після жовтневого перевороту 1917 року. 20 грудня вони створили Всеросійську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією та саботажем (ВЧК), яку очолив Фелікс Дзержинський. Її українська «філія» – Всеукраїнська ЧК (ВУЧК) – з'явилася майже через рік.

Загалом в Україні «червоний терор» було розпочато від перших днів вторгнення більшовицьких загонів. 8 лютого 1918 року війська УНР відступили з Києва і містом оволоділи солдати армії Михаїла Муравйова. Тут вони влаштували криваву вакханалію. У наказі Муравйова № 9 від 4 лютого наказано «безпощадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Три дні відбувалися пограбування, обшуки, вбивства. Жертвами «червоного терору» в Києві у січні–лютому 1918 року, за різними даними, стали від 2 до 5 тисяч осіб.

> Київський мистецтвознавець Федір Ернст свідчив: *«Трупи розстріляних везли на підводах ломовики через усе місто по 10–15 чоловік, накиданих навалом на підводи, неприкритих, у скривлених позах, залитих кров'ю – цілими рядами».*

Від осені 1918 року політичні страти набули статусу офіційної політики влади рад. У відповідь на вбивство голови Петроградської ЧК Мойсея Урицького та замах на Владіміра Лєніна 30 серпня 1918 року з'явилася постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про запровадження «червоного терору». Нарком внутрішніх справ Григорій Петровський підписав наказ про заручників, відповідно до якого представники «колишніх правлячих

класів, офіцерів та інтелігенції» бралися в заручники і могли бути масово розстріляні.

> 5 вересня 1918 року Рада Народних Комісарів більшовицької Росії (РРФСР) видала декрет «Про червоний терор», в якому йшлося: *«...забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю; що необхідно убезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом ізоляції їх в концентраційних таборах; що підлягають розстрілу всі особи, приналежні до білогвардійських організацій, заколотів і заворушень». Таким чином, насильство було легітимізовано як спосіб досягнення та утримання влади.*

> Тижневик «Червоний терор», друкований орган Казанської ЧК, опублікував 1 листопада 1918 року коментар одного з організаторів «червоного терору» чекіста Мартина Лаціса: *«Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів і доказів того, що обвинувачений діяв ділом або словом проти радянської влади. Перше питання, яке ми повинні йому поставити, – до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання й повинні визначити долю обвинуваченого. У цьому – зміст і сутність червоного терору».*

Для ізоляції «ворогів радянської влади» вигадали концентраційні табори. 15 квітня 1919 року Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет видав декрет «Про табори примусових робіт», після чого концтабір створили і в Києві.

> У травні 1922 року в листі до наркома юстиції т. Курського Лєнін наполягав: *«Суд не повинен усунути терор; обіцяти це було б оманою, а обґрунтувати та узаконити його принципово та зрозуміло».*

Упродовж 70-річного панування в Україні комуністичний тоталітарний режим послуговувався масовим терором. Його інструментами були не лише численні вбивства і пограбування населення, а й виселення і заслання, спалення цілих сіл і заручництво, злочин геноциду – Голодомору 1932–1933 років, масові штучні голоди 1921–1922, 1946–1947 років, знищення української церкви, Великий терор 1937–1938 років і «Розстріляне відродження», воєнні злочини і репресії під час Другої світової війни та після її завершення, депортації із Західної України у 1939–1941 та 1944–1953 роках і кримськотатарського народу та інших народів Криму в 1944 році, переслідування дисидентів та інші злочини.

Локальна пам'ять

В Одесі наймасовіший розстріл опонентів більшовицького режиму відбувся в ніч з 15 на 16 червня 1920 року. Загинули 63 людини. Усього за рік у тодішній Одеській губернії розстріляли щонайменше півтори тисячі осіб.

У лютому 1920 року більшовикам вдалося захопити владу в Одесі. Щоб зміцнити її, їм треба було позбутися прихильників та учасників українського національного руху. Цим зайнялася одеська губЧК (губернська надзвичайна комісія). У травні 1920 терор посилився ще й через складну економічну ситуацію та розвиток подій на фронті – наступ українського та польського військ на Київ.

17–18 травня одеська губЧК розглянула справу про так звану «підпільну петлюрівську організацію». За нею першими розстріляли Георгія Тютюнника, Володимира Маковського, Миколу Солчинського, Галину Чижевську, Михайла Клика за звинуваченням у намірі підняти повстання проти радянської влади в Одесі, а також – у підтримці учасників Першого Зимового походу Армії УНР, які на той час захопили Ананьїв і Балту на Одещині.

Наприкінці травня більшовики в Одесі сфабрикували ще одну справу проти «петлюрівського руху». У ній до середини червня заарештували 170 осіб, в основному представників місцевої «Просвіти». 14 червня колегія одеського губЧК у складі Станіслава Реденса, Макса Дейча, Леоніда Заковського винесла вирок: до розстрілу 63 ув'язнених, у концтабори – 48, інших – відпустили. Засуджених до смерті розстріляли в ніч з 15 на 16 червня 1920 року. У січні–лютому 1921 року, інспектуючи Одеську губернію, чиновник Приходько відзвітував: *«Українці Одеси бояться зізнатися в тому, що вони українці... без розбору розстріляно 70 членів „Просвіти“».*

Некоректне твердження	Як правильно
Український емігрантський уряд – головний антирадянський центр українських націоналістів	Державний Центр УНР в екзилі (у вигнанні)

Після більшовицької окупації України державні установи УНР змушені були переміститися за кордон. На їх основі 1921 року у Варшаві утворили Державний Центр УНР в екзилі. Того самого року він переїхав до польського містечка Тарнов, у 1924-му – до Парижа, 1926 р. повернувся до Варшави, далі – знову Франція (1940–1944), Німеччина (1944–1976), доки осів у Філадельфії (США).

Державний Центр УНР в екзилі мав виконавчу та законодавчу гілки влади. Виконавчу здійснював Головний отаман (до 1944 року) та Президент УНР, а також Рада Міністрів – уряд. Президентами УНР в екзилі були Симон Петлюра (1921–1926), Андрій Лівицький (1926–1954), Степан Витвицький (1954–1965), Микола Лівицький (1967–1989) та Микола Плав'юк (1989–1992). До законодавчої гілки належали Рада Республіки (1921) та Українська Національна Рада (1948–1992).

Весь цей час Державний Центр УНР в екзилі зберігав спадкоємність і традицію УНР, неперервність демократичних традицій українського парламентаризму. Очільники ДЦ УНР всіляко наголошували, що у діяльності спираються на IV Універсал Української Центральної Ради, наступні акти Трудового конгресу України, Директорії УНР та Ради Народних Міністрів УНР.

> *«Тяжко вести політику на еміграції. Але нічого не вдієш: коли вся Україна закута в кайдани, коли під большевицьким чоботом усе мусить мовчати, наш обов'язок за неї говорити і підтримувати те гасло, що винесли ми з України, гасло Української Народної Республіки. Це*

> *наш обов'язок і ми від нього не відступимо»,* – писав 1931 року на той час міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгин.

Серед головних напрямів діяльності ДЦ УНР були налагодження співпраці із західними країнами та міжнародними організаціями, інформування західних країн про УНР та «українське питання», консолідація та підтримка української еміграції, організація антибільшовицької боротьби, зокрема, донесення до світу правди про злочини радянського тоталітарного режиму, наприклад, Голодомор 1932–1933 і політичні репресії в Україні.

Діяльність Державного Центру УНР була символом продовження боротьби Українського народу за незалежність. Центр обстоював інтереси українства, проводив активну політичну і дипломатичну роботу для впорядкування життя українців на чужині, формування національної свідомості співвітчизників в Україні й поза її межами, координації політичних, наукових, освітніх, культурних рухів у світі. Центр постійно звертав увагу цивілізованого світу на підневільний стан Українського народу в СРСР.

На виконання постанови Трудового Конгресу УНР 1919 року, підписану головою Директорії Симоном Петлюрою, про припинення діяльності Державного Центру УНР в разі проголошення незалежності Української держави, 22 серпня 1992 року президент УНР в екзилі Микола Плав'юк на урочистому засіданні Верховної Ради України з приводу першої річниці незалежності України склав повноваження Державного Центру УНР.

> У виступі на урочистому засіданні Верховної Ради Микола Плав'юк наголосив: *«Пане Президенте! Складаю на Ваші руки цей історичний документ, Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, і бажаю Вам найкращих успіхів у закріпленні і розбудові незалежної, демократичної, соборної України.*

Всьому народові України бажаю, щоб він, як Суверен своєї держави, стояв на сторожі її незалежности і щоб уже ніколи не було потреби, щоб Президент чи Уряд України були змушені діяти у вигнанні, але щоб успішно і на благо українського народу кермували нею в столиці вільної України – Києві! Щасти Вам Боже! Слава Україні!».

24 серпня того самого року в Маріїнському палаці делегація ДЦ УНР передала українській владі Грамоту про припинення діяльності та Заяву про правонаступництво України від УНР, клейноди гетьмана Мазепи та інші державні атрибути Республіки.

Документи й артефакти діяльності Державного центру УНР в екзилі представлено в експозиції **«Шлях Держави. Символи відродження»** (до 25-річчя передачі владі України повноважень).

Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передає державні атрибути УНР першому Президентові незалежної України Леонідові Кравчуку. 22 серпня 1992 року

Некоректне твердження	Як правильно
Українська військова організація – націоналістична терористична організація	Українська військова організація – підпільна організація ветеранів українських військових формувань

На початку вересня 1920 року зародилася Українська військова організація. Це була підпільна організація ветеранів українських військових формувань (передусім Січових Стрільців Армії УНР та Української Галицької Армії), що продовжувала збройну боротьбу за незалежність і соборність України. Вона постала в період збройних протистоянь і революцій, коли активізувалися національно-визвольні рухи та організації, які виборювали незалежність своїм державам, і та боротьба часто набирала радикальних форм, аж до політичних і військових розправ – атентатів.

Зародком організації стала Стрілецька рада, яка була політичним органом формації Січових Стрільців і продовжувала діяти після їхньої демобілізації у грудні 1919 року. У липні 1920 року у Празі на засіданні Стрілецької ради під проводом Євгена Коновальця було ухвалено рішення про повернення Січових Стрільців з еміграції до контрольованої Польщею Східної Галичини.

Діяльність УВО була зосереджена на західноукраїнських землях. Тож її боротьба спрямовувалася проти польської адміністрації, яка на той час панувала на цих теренах. Українське населення земель, які перебували під контролем польської влади, примусово полонізувалося. Польська адміністрація усунула українців з урядових посад, заборонила вживати терміни «українець», «Галичина», запровадивши замість них «русин» і «Східна Малопольща», а також вжила заходів до роз'єднання та ізоляції українців різних земель, створивши так званий «Сокальський кордон» між Волинню і Галичиною. Університетську освіту могли здобути лише ті, хто склав

присягу на вірність Польській державі. Те саме стосувалося і викладачів-українців. Тож для обстоювання національних прав частина українців вирішила продовжити збройну боротьбу, перейшовши на підпільні форми спротиву.

> Мета підпільної УВО висвітлювалася на шпальтах її нелегального часопису «Сурма» та у спеціальній брошурі «У.В.О.» Зокрема, йшлося про те, що головним завданням УВО була підготовка революційного спротиву польській адміністрації. Окремо наголошувалося, що *«...не думає У.В.О. служити інтересам других народів... Її обов'язком є шукати собі союзників і вести серед народів світа пропаґанду, щоб підготовити відповідну основу й симпатії в світі, для загального зриву Українського Народу...».* Водночас УВО заперечувала орієнтацію на Польщу і Радянську Росію: *«На ділі, Польща й Пілсудський ніякої Української Державности не хочуть...», «московський большевицький Уряд прилучення Західних Українських Земель, зокрема ж Галичини, до України не хоче й цього боїться. Теперішній т. зв. Український Уряд є нічим иншим, як сліпим знаряддям у руках кремлівських можновладців...»*
>
> У боротьбі з польською адміністрацією члени УВО застосували тактику індивідуального терору. Водночас керівництво УВО наголошувало, що *«...ми є далекі від возвеличування терору ... Терор – це лише частина боротьби... Кожний терористичний акт мусить найти відповідний відгук серед власної суспільности. Він не сміє бути актом пімсти одиниці, навіть хоч би був і спонтанним ділом, але мусить стати немов висловом засуду, що його видав весь нарід...».*

У спеціальній брошурі «У.В.О.» зазначалося, що організація «... не ставить терористичної діяльности як виключного свойого завдання...» і розглядалася як один із революційних методів боротьби за

аналогією з іншими радикальними рухами та організаціями, які у той час діяли у країнах Європи.

Так, 25 вересня 1921 року за завданням організації Степан Федак-молодший («Смок») здійснив у Львові замах (невдалий) на начальника Польської держави Юзефа Пілсудського. Одразу за підготовку замаху були арештовані провідні діячі Військової організації.

Тоді керувати Організацією став Євген Коновалець, який повернувся до Львова у липні 1921 року й очолив Начальну команду, утворену замість Начколегії. Під його керівництвом була розбудована місцева мережа: станом на осінь 1922 року існувало до 15 окружних і приблизно до 45 повітових команд УВО. На Наддніпрянщину на початку 1920-х років для розгортання підпільної боротьби повернулися колишні січовики: сотники Микола Опока та Іван Андрух, поручики Романишин та Нерослик, хорунжий Решетуха. Після хвилі арештів членів організації восени 1922 року Коновалець виїхав з Польщі. Відтоді склалася система управління, коли Начальна команда УВО перебувала за кордоном, на місці в підпіллі діяла Крайова команда УВО (першим керівником якої був Андрій Мельник, один з найближчих соратників Євгена Коновальця).

У Галичині УВО збирала, купувала і складувала зброю, проводила масові акції: бойкоти присяги українців на вірність Польщі, перепису населення як частини польської держави (1921), проведення виборів до польського сейму на українських землях, набору до польського війська (1922). Здійснювалися диверсійні акти: спалення військових складів у Перемишлі, пошкодження залізниці Львів–Бібрка у травні 1922 року, спалення жандармерій у Яворові, Городку (нині – місто на Львівщині), залізничної станції біля Городка, водної станції в Любачеві (нині – це територія Польщі) у червні. За даними польської поліції, впродовж кількох років члени УВО спалили близько 2500 фільварків.

Також УВО вчиняла замахи на польських чиновників та українців, що займали угодовську позицію, тобто пішли на співпрацю з по-

ляками, й тому розглядалися як колаборанти. Найвідоміші замахи: на українського політика Сидора Твердохліба (1922), який погодився балотуватися до польського сейму, куратора шкільної освіти Станіслава Собінського (1926), який сприяв закриттю українських шкіл і підтримував полонізацію в освіті.

Організовували «екси» (експропріаційні акції) – напади на державні установи Польщі, щоб заволодіти коштами, які за умов польської окупації вважали українським національним здобутком. Метою експропріацій було вилучення державних грошей для потреб УВО та подальшої визвольної боротьби, моральної мобілізації української громадськості та підриву авторитету польської влади. Тому основними об'єктами нападів ставали інкасаторські автомобілі, вози, фінансові (скарбові) та поштові установи, через які проходили гроші. Особливо активно члени УВО почали здійснювати їх у 1924–1926 роках з ініціативи сотника УГА Юліана Головінського («Юлько», «Юрик», «Дубик»), який був бойовим референтом, а згодом – Крайовим командантом УВО.

Проводили також пропагандистські кампанії, видавали часописи, найвідомішим з яких була нелегальна газета «Сурма».

Окреме місце в історії УВО займають судові процеси над її членами. Зали судових засідань, де були присутні чимало представників українських, польських і навіть закордонних ЗМІ, ставали для членів УВО трибуною для виголошення ідейних переконань, пояснення вчинків та заяв про продовження визвольної боротьби українців. А сам перебіг кожної судової розправи мав вплив на українську громадськість.

Локальна пам'ять

Євген Коновалець (1891–1938) – створив найбоєздатніше формування УНР – корпус Січових Стрільців. Завдяки йому український визвольний рух продовжив боротьбу після поразки Української

революції 1917–1921 років, діяв у новому підпільному форматі 1930-х та з новою силою розгорівся у 1940-х. Засновник Організації українських націоналістів, що об'єднала ветеранів визвольного руху 1917–1921 років і молоде покоління борців за незалежність України.

Народився в селі Зашкові біля Львова. Походив із польсько-української родини. Зі студентських років відзначався активною громадсько-політичною позицією. З початком Першої світової війни мобілізований до австро-угорської армії. Під час боїв за гору Маківку влітку 1915 року потрапив до російського полону, де провів 2 роки. У 1917 році – один із організаторів формації Січових Стрільців. У 1918–1919 роках командував дивізією, корпусом і групою Січових стрільців під час боїв із більшовиками та денікінцями.

Підрозділ став свого роду гвардією УНР, здобув славу в боях за українську державність. При цьому Євген Коновалець не був професійним військовим. Його успіхи пов'язують із вдалою моделлю командування, коли основні рішення належить приймати кадровим офіцерам – начальникам штабів, оперативних відділів.

Від 1920-го – в еміграції. Із колишніх офіцерів УНР і Галицької армії сформував підпільну Українську військову організацію. У 1929 році став головою Організації українських націоналістів (ОУН). Налагодив зв'язки з урядовими колами та спецслужбами Литви, Німеччини, Іспанії, Франції, Великої Британії та Японії. Не сприймав комуністичну та націонал-соціалістичну ідеології. Загинув 23 травня 1938 року у Роттердамі (Нідерланди) від рук радянського агента Павла Судоплатова.

Інформуємо, що детальніше про історію Української військової організації можна прочитати у **статті.** Також про УВО розповідає інформаційно-просвітницький ролик, створений Українським інститутом національної пам'яті спільно з Bober Film Studio.

Євгену Коновальцю присвячено ролик **із серії «Люди Свободи».**

Некоректне твердження	Як правильно
Петлюрівські генерали боролися за відновлення буржуазної держави	Партизансько-повстанський штаб готував загальний виступ для повалення більшовицького режиму

У листопаді 1920 року Армія УНР під натиском більшовицьких військ залишила територію України. Козаки і старшини опинилися у Польщі в таборах для інтернованих. Але в Україні антибільшовицький рух посилювався. Повстанські загони діяли в усіх регіонах. Уряд УНР розглядав його як дієвий інструмент для вигнання більшовиків із України.

З ініціативи Симона Петлюри в лютому–березні 1921 р. в Тарнові (Польща), де розмістилися керівні органи УНР, розпочав роботу Партизансько-повстанський штаб (ППШ). Він мав підготувати загальний виступ під керівництвом генерала Юрія Тютюнника. Він направляв в Україну старшин і вояків із польських таборів у Ланцуті, Каліші, Александрові-Куявському для організації опору.

Представники повстанських організацій і зв'язківці від партизанських загонів прибували до штабу та отримували агітаційну літературу, інструкції й кошти.

У Києві для повалення більшовицького режиму і відновлення УНР 18 березня студенти, вчителі, державні службовці та військові створили Центральний український повстанський комітет (ЦУПКОМ) на чолі з Іваном Чепілком. На території Румунії, з дозволу румунської влади, запрацював штаб повстанської групи Андрія Гулого-Гуленка.

У червні ППШ перебрався до передмістя Львова. Планувалося розгорнути активне повстання у серпні після жнив. За задумом, на територію Житомирщини через тодішній кордон мала переправитися Волинська група Юрія Тютюнника (вона дістала назву Українська

Повстанча Армія) із завданням звільнити Київ. Із території Польщі вглиб України мала вийти Подільська група Михайла Палія-Сидорянського, а з Румунії – Бессарабська Андрія Гулого-Гуленка. Великі сподівання покладалися на те, що до загонів приєднається чимало невдоволених більшовицьким режимом. Мала б утворитися потужна сила, яка вижене червоних із території УНР.

Похід мав вирушити у травні–червні, однак його початок декілька разів відкладали переважно через невиконання союзницьких зобов'язань поляками. Паузою скористалися чекісти. Улітку 1921-го вони викрили Всеукраїнський центральний повстанський комітет і десятки повстанських організацій по всій Україні, спромоглися ввести до підпілля свою агентуру, зокрема, співробітника Київської ЧК Сергія Каріна-Даниленка.

Нехтуючи повідомленнями з України, Юрій Тютюнник вирішив розпочати похід восени 1921 року.

25 жовтня Подільська група перетнула кордон. Пройшовши понад півтори тисячі кілометрів, вона розгромила кілька червоних кавалерійських частин, дійшла до Бородянки на Київщині, однак не зустріла Української Повстанчої Армії і 29 листопада повернула до Польщі.

Українська Повстанча Армія виступила 4 листопада. Ліквідувавши низку невеликих більшовицьких загонів, на якийсь час здобула місто Коростень. Але 17 листопада під Малими Міньками біля Базара на Житомирщині її розбила кіннота Котовського. У бою загинуло понад 200 українських вояків, ще 361 полоненого більшовики розстріляли 21 листопада, 60 – направили на допити в Київ. Тільки невелика група уникнула розгрому та 20 листопада повернулася до Польщі.

Останньою в похід вирушила Бессарабська група. Переправившись через Дністер 19 листопада, вона зайняла кілька прикордонних сіл і навіть частину Тирасполя. Проте, не дочекавшись інших повстан-

ських відділів, відступила до Румунії. Так завершився Другий Зимовий похід, який став «останнім акордом» Української революції.

Локальна пам'ять

Після нього поступово згасав повстанський рух. Одним із найгероїчніших його проявів була Холодноярська республіка, що діяла на Черкащині в 1919–1922 роках. До 1920-го її отаманом був Василь Чучупак. Після його загибелі повстанці не склали зброю, а розширили вплив на навколишні території. Проіснувала республіка до 1922 року. Тоді чекісти, інспірувавши з'їзд отаманів у Звенигородці для вирішення остаточного плану дій, заманили їх у пастку. 2 лютого 1923 року їх засудили до розстрілу із конфіскацією майна. 9 лютого о 8:30 у Лук'янівській в'язниці Києва засуджені холодноярці підняли повстання, захопили 14 рушниць із набоями та іншу зброю. Майже чотири години точився бій, під час якого повстанці загинули.

Апеляційний суд Київської області 18 жовтня 2016 року реабілітував їх, а саме Ларіона Загороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Юрія Дроботківського, козаків Олексія Добровольського, Тимофія Компанійця, Івана Ляшенка, Василя Ткаченка, члена Холодноярського повстанського комітету Григорія Яковенка, Костянтина Здобудь-Волю та Леоніда Мушкета.

Згідно з ухвалою суду, всі вони були необґрунтовано засуджені з політичних мотивів за те, що чинили спротив більшовицькому режимові, в тому числі й шляхом збройного протистояння, і були фактично засуджені за боротьбу за незалежність України, яка проявилась в участі й керівництві озброєними загонами УНР.

Музейна педагогіка.
Пропозиції до проведення занять

Музеї при навчальних закладах правомірно називають лабораторіями інтелектуального і творчого розвитку. Тому в їхній діяльності не обійтися без музейної педагогіки як міждисциплінарної моделі передачі історичного (культурного) досвіду (знань) через педагогічний процес в умовах музейного середовища.

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА – наукова дисципліна на стику музеєзнавства, педагогіки та психології, мистецтва і краєзнавства, що розглядає музей як частину освітнього простору.

Основним змістом музейної педагогіки є занурення відвідувача у предметно-просторове музейне середовище, щоб створити атмосферу активної комунікації із першоджерелом. Такий тісний контакт допомагає розвивати історичну самосвідомість та морально-етичні цінності учнів, їхню активну громадянську позицію, а також формувати навички критичного мислення, здатність висловлювати самостійні судження, які відображають причинно-наслідкові зв'язки.

Існує багато видів практичної пошуково-дослідницької і творчої дитячої та підліткової діяльності в музеях. Наприклад, участь у розгортанні експозиційно-виставкового проєкту, підготовці та проведенні тематичних екскурсій, лекторіїв, засідань музейних клубів, просвітницьких програм. Та найефективнішими в музейній педагогіці є ігрові технології.

Рольова гра «Готуємо експозицію про Симона Петлюру»

Пропонуємо технологію підготовки експозиції, присвяченої Симону Петлюрі. Вона може стати як окремим самодостатнім проєктом, так і частиною ширшого задуму (наприклад, одним зі стендів / банерів «музейної виставки» про Українську революцію, перший уряд УНР, діячів революції 1917–1921 років тощо).

Технологія підготовки експозиції

Роль у команді	Функція	Зміст роботи
Куратор / співкуратор (проєкт-менеджери)	Формує ідейно-художній зміст виставки, принципи її побудови (історико-хронологічний, комплексно-тематичний, проблемний), розробляє тематичну структуру із зазначенням головних тем, підтем, експонатів (провідних і допоміжних), текстів, послідовності представлення експозиційних матеріалів та екскурсійного маршруту. Куратор контролює всі етапи проєкту. Він піклується про збереження образного, стильового й естетичного рівнів майбутньої експозиції, має право втручатися в хід творчих і технічних робіт.	1. Обрання теми – **«Символ українського визвольного руху»** або **«Симон Петлюра та Українська революція 1917–1921 років».** 2. Вирішення питання про вид **експонування:** **а) постійне –** як основа музею Української революції 1917–1921 років історичного, військово-історичного, історично-побутового, краєзнавчого профілю або меморіального кабінету, присвяченого Симону Петлюрі; **б) тимчасове –** до ювілейної дати; **в) навчальне –** як ділова гра під час вивчення теми Української революції, історичних турнірів / марафонів / олімпіад, краєзнавчих гуртків, вікторин, ігор, конкурсів; **г) короткочасне –** для кураторської лекції, презентації, тематичної екскурсії.

		3. **Формування команди:** (Науковий консультант, Історики, Літературні редактори, Хранителі фондів, Режисери, Художники-просторові дизайнери, Екскурсоводи) і розподіл між ними «професійних» завдань відповідно до етапів роботи над проєктом.
Науковий консультант	Скоріш за все, ця роль дістанеться вчителю історії або керівнику історичного гуртка/шкільного музею. Його функція полягатиме в науковому супроводі, верифікації історичної інформації, рекомендаціях історикам щодо пошуків джерел і можливих сюжетів.	**Корисні Інтернет-посилання щодо тематичної інформації:** ■ **Петлюра Симон Васильович. Енциклопедія історії України Інституту історії України НАН України.** ■ **Матеріал «Історичного календаря Українського інституту національної пам'яті»** 1879, 22 травня – у Полтаві народився Симон Петлюра, журналіст, літературний і театральний критик, голова Директорії, Головний Отаман військ і флоту УНР: ■ **«Злейшим врагом Советской Украины является Петлюра»** ■ **Цикл статей Ярослава Файзуліна про вбивство Симона Петлюри, суд над Самуїлом Шварцбардом, творення радянською пропагандою образу «українця-антисеміта» на основі розсекречених комуністичних документів спецслужб**

		■ **Сайт «Симон Петлюра. Життя отамана, біографія, факти, спогади, документи та багато іншого»** ■ **Документи з архівів КГБ, які розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П.К.П.» – «Пілсудський купив Петлюру»** ■ **Виявилися живими. Історія сестер і племінника Петлюри, про яких забули в НКВД**
Історики	Готують сценарій (оповідальний або асоціативний) на основі наукової літератури, архівних матеріалів, науково-популярних статей, енциклопедій, мемуарів та художньої літератури.	Обрання центрального об'єкта виставки: це може бути Українська революція та роль Симона Петлюри в боротьбі Українського народу за державність або персона Симона Петлюри, яка розкривається через факти біографії та різний вид його діяльності. Для підготовки оповідального сценарію рекомендуємо скористатися матеріалами Українського інституту національної пам'яті: ■ **Брошура «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921»** ■ **Виставка «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921 років»** ■ **Виставка «Фактор свободи. Мазепинці. Петлюрівці. Бандерівці»**

		■ **Виставка «Перший Уряд України: 100 років»** ■ **Колекція пам'яток до пам'ятних дат Української революції 1917-1921 років. Збірка методичних рекомендацій** ■ **«ФРОНТ-МАП УНР».** Методичні рекомендації до відзначення 140-річчя від дня народження Симона Петлюри ■ **Спогади про Симона Петлюру** ■ **Документи та мапи**
Літературний редактор	Здійснює мовно-стилістичне, наукове редагування наративу виставки загалом і супровідного тексту до кожного експоната, адаптує його до сприйняття і розуміння. Виставкові тексти поділяються на: заголовні (допомагають орієнтуватися в експозиції – назви залів, тематичних розділів); провідні або експлікації (від латинського – «пояснюю»), що виражають основну ідею експозиції в цілому або її розділів, тем, залів, комплексів, покажчики та етикетки (текст, що містить	**Вибір стилю текстового супроводу:** нейтрального об'єктивного, емоційно-суб'єктивного, де відчутна думка автора, тексту-цитати, поетичного, пошукового, провокативного, захопливого. **Приклади нейтральних об'єктивних етикеток:** Головний отаман військ та флоту УНР. Головний отаман Армії УНР. Державний, політичний, військовий діяч, журналіст, Голова Директорії **Емоційно-суб'єктивні:** Символ українського визвольного руху. Очільник української держави в найскладніший її період

	назву предмета, відомості про матеріал, розмір, спосіб виготовлення, авторську приналежність, соціальне і етнічне походження, історичне і меморіальне значення, відомості про те, предмет є оригіналом чи копією). Вимоги до змісту текстів: однозначність, логіка викладу, лаконічність (не більше 200–250 слів), доступність для всіх категорій «відвідувачів».	**Текст-цитата:** Людина нестримної енергії, ентузіаст. Він – з породи вождів. Джерело моральної сили Армії.
Доглядач фондів	Підбирає фотографії та кінохроніку, документи. Нині популярні також фонокоментарі – звуковий або музичний супровід, що відповідає темі, доповнює її зміст (голоси птахів, тварин, різні природні, техногенні шуми, документальні звукозаписи голосів державних діячів, поетів, письменників, музичних колективів і солістів світу тощо). Співпрацює з істориками і науковим консультантом. Відповідає за облік усіх матеріалів, зібраних до виставки,	Для полегшення пошуку візуальних матеріалів пропонуємо скористатися інформацією: ■ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України **опублікував** нові оцифровані світлини Симона Петлюри, відтворені з негативів із особового фонду Івана Огієнка ■ Виставка Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України до 135-річчя від дня народження Симона Петлюри **«В українську державність ми віруємо, бо ідею її ми носимо в серці»**

	фондів, схоронність від руйнування і крадіжок. Веде дослідну роботу з вивчення музейних предметів і колекцій, забезпечує їхню своєчасну наукову інвентаризацію.	■ **Військові підрозділи доби Перших визвольних змагань. Календар 2017 рік.** **Артплакати «Визначні діячі Української революції 1917-1921 років» 1.0** та **2.0.** ■ **Візуальні матеріали «100 облич Української революції» (карткова гра).** ■ **Фільм «Непрощені – Симон Петлюра» (2007).** ■ Телепередача із серії «Машина часу» «Симон Петлюра: маловідомі подробиці життя». **Ч. 1; Ч. 2.**
Режисер	Розробляє таку методику подачі матеріалу, щоб експозиція підштовхувала відвідувача до образно-чуттєвого пізнання теми або проблеми. Також визначає просторову побудову, кольорове рішення та спосіб подачі провідних експонатів. Це дає змогу побачити експозиційне навантаження, співвідношення оригіналів і копій, співіснування і пропорційність різних видів експонатів (живопис, графіка, документи, рукописи, меморіальні, типологічні речі).	Обрання системи побудови композиційно-екскурсійного простору (зазвичай за годинниковою стрілкою). Визначення експонатів, на яких необхідно загострити увагу, і метод, як це буде здійснено: ■ кольором (розміщено на яскравішому або контрастному тлі стосовно решти експонатів); ■ простором (відокремлено експонат від інших, залишено навколо нього більше вільного простору, ніж навколо інших, піднято над іншими); ■ світлом; ■ обсягом.

Художник-просторовий дизайнер	Створює макет експозиції, ескізи просторово-художнього вирішення. Велике значення тут має підбір шрифтів і кольорів (у тому числі їх поєднання). Зверніть увагу на такі рекомендації: для заголовка використовуйте не більше ніж три кольори (фон – загальна інформація – символіка). З великим шрифтом заголовків не використовуйте композиції контрастних кольорів (червоне із зеленим, синє із оранжевим, жовте з фіолетовим). Червоний колір асоціюється з вогнем, небезпекою, збуджує нервову систему, підвищує внутрішні ресурси організму. Жовтий, помаранчевий створюють відчуття тепла, піднімають настрій, заспокоюють. Зелений – символ руху, сприяє зняттю втоми. Синій, блакитний заспокоюють, освіжають. Білий добре поєднується з усіма кольорами, збільшує їхню яскравість. Чорний застерігає.	**Приклад дизайнерського рішення виставки Українського інституту національної пам'яті «Перший уряд України: 100 років».**

	Найпоширеніші кольорові комбінації: двоколірна однотонна (синє з блакитним); двоколірна контрастна (жовто-фіолетова); триколірна однотонна (бежевий, коричневий, червоний); триколірна однотонно-контрастна (білий, синій, блакитний). Критерії сприйняття кольорових образів: текст, виконаний червоним, погано сприймається на чорному фоні, добре – на білому, відмінно – на сірому; сині символи погано сприймаються на чорному та сірому фоні, добре – на білому; зелений колір відмінно сприймається на чорному фоні, погано – на сірому та білому.	
Фахівець із технічного забезпечення	Робить розкладку експонатів перед монтажем експозиції, щоб запобігти диспропорції у розміщенні, перевірити на сумісність, загальне враження. Забезпечує відтворення фонокоментарів.	

Піарники	Розробляють ескізи рекламної продукції до експозиції (плакат, буклет, запрошення).	Робота з потенційними відвідувачами розпочинається до відкриття експозиції: продумуються афіша, картинка-заставка, запрошення.
Екскурсоводи	Щоб зацікавити розповіддю, інформацію пояснюйте, коментуйте, доповнюйте візуальний ряд. Необхідно знайти найсприятливіше місце для огляду об'єкта учасниками екскурсії. Важливо подбати, щоб усі екскурсанти могли добре бачити експозицію, а також добре чути екскурсовода. Розповідь гіда повинна відповідати таким вимогам: ■ науковість; ■ доступність викладу; ■ переконливість; ■ зв'язок з побаченим; ■ завершеність висловлювань.	Під час «екскурсії» демонстрація екскурсійних об'єктів має органічно поєднуватися із розповіддю про них. Можна використовувати такі прийоми: *ілюстративний* (розповідь екскурсовода супроводжується показом фотографій, карт, схем, репродукцій картин, які ілюструють і роблять зрозумілішою нову інформацію); *коментувальний* (показ фотографій здійснюється перед розповіддю).

Фронтовий репортаж «Українські кіборги»

Щоб учні більше дізналися і дослідили інформацію про звитяжні бої, краще зрозуміли їхній перебіг, запам'ятали героїв, проведіть ділову гру «Фронтовий репортаж «Українські кіборги». Запропонуйте школярам уявити себе фронтовими журналістами, які отримали редакційне завдання написати репортаж з «місця події». Для підготовки матеріалу можна скористатися експозицією шкільного музею на тему Української революції (або одночасно створити її), історичними довідками Українського інституту національної пам'яті, текстом підручника, документами та іншими джерелами.

Завдання можна ускладнити. Доручіть зібрати детальну інформацію про кілька воєнних операцій (наприклад, бій під Крутами 29 січня 1918 року та оборона Донецького аеропорту 26 травня 2014 – 22 січня 2015 року) і дослідити спільне між ними. При виконанні цього завдання допоможуть **інформаційні матеріали Інституту до Дня пам'яті Героїв Крут** та до **Дня захисників Донецького аеропорту,** а також візуальні **матеріали** Національного військово-історичного музею України про хроніку бойових втрат під час героїчної оборони Донецького аеропорту.

Техніка репортажу

Репортаж – це публікація, яка пишеться по «гарячих слідах» і передає напругу, емоції, враження від пережитого, створюючи ефект присутності. Але слід зрозуміти: репортаж розкриває не те, що відбувалося в душі репортера, а картинку події, відчуття, страждання або радість її учасників – героїв матеріалу. Тому кожна година, згаяна на обдумування, призведе до втрати або притуплення емоцій з епіцентру подій.

Композиція репортажу має нагадувати швидку зміну кадрів у кінохроніці. Це й підсилює динаміку викладу, відчуття розмаїтої картини.

Заголовок має бути коротким, краще не більше ніж із трьох слів: слоган, афоризм, ідіома, цитата учасника події, про яку йтиметься.

Підзаголовок – тлумачення, розвиток заголовку, коментар до цитати. Зазвичай складне речення.

Вріз, або «лід» – коротка інформація про те, що відбувається в репортажі. Це 2–4 речення, виділені напівжирним шрифтом.

Перший абзац: 2–3 речення як відповідь на три питання: «Що (Хто)? Де? Коли?» **Другий і третій абзаци** динамічно описують те, що відбувалося на очах автора. Бажано, щоб вони містили діалоги, пряму мову, асоціативні ряди, емоційно забарвлені, але інформативні характеристики персонажів. Тут не припустимі розлогі описи.

Четвертий і п'ятий абзаци є продовженням опису події.

Шостий абзац – історичний екскурс, у якому нагадуються 2–3 факти, наводяться 2–3 цифри, посилання на минуле. Також можна виділити напівжирним.

Завершення репортажу – яскравий висновок, підсумок події. Добре запам'ятається публікація, закінчена афоризмом або висловлюванням персонажа чи відомої особи.

Правила ділової гри «Фронтовий репортаж „Українські кіборги“»

1. Об’єднайте учнів у дві команди. Оберіть капітанів та зв’язкових.

2. Місія команд – досліджуючи джерела, знайти якнайточніший і найповніший матеріал для репортажу на задані теми – бій під Крутами і героїчна оборона Донецького аеропорту 2014–2015 року. На опрацювання джерел, відбір фактів і подій – 7–10 хвилин.

3. Кожну тезу, деталь, імена, цифри, дати тощо до загального репортажу команди записують (по одній) на стикери.

4. Після завершення цієї роботи фронтових кореспондентів у гру вступають зв’язкові. Вони почергово виходять до дошки (її розподіліть на дві частини і підпишіть їх відповідним чином) і клеять по одному стикеру на дошку в частині своєї команди. Бажано структурувати стикери за такими аспектами: дата події, передумови й причини, сили, командувачі й учасники обох сторін, перебіг бойових дій, подробиці та цікаві факти з місця події, наслідки битви для майбутнього України.

5. Коли команди вичерпали стикери, капітани команд на основі інформації з них «створюють» репортаж із місця події.

6. Модератор, підсумовуючи естафету, визначає переможців.

Драматичний етюд

Для глибшого й емоційного розуміння трагедії Миколи Леонтовича пропонуємо креативну технологію.

«ТВОРЧІСТЬ – це те, де ми починаємо мислити інакше, інновація – це те, де творчість оживає. Для мене важливо змусити учнів побачити себе як творців, бо реальне навчання починається тоді, коли вони самі творять щось».

Канадський педагог Джордж Корос

Погодьтесь, це вагомий аргумент для того, щоб почати запроваджувати інновації на уроках. Практикуйте креативний підхід для виконання звичних завдань. Навчайте по-новому, розвивайтесь разом із ними. Перейдіть до наочності чи ігрового процесу. Дозвольте дітям самим шукати цікаві рішення різних задач. Хай вони помиляються на цьому шляху, у ваших силах скерувати їх у потрібному напрямку. Головне – процес генерування цікавих ідей, які можна втілити.

До прикладу, школярам можна запропонувати тип творчих робіт «Уявіть себе на місці якогось героя». Це дозволить дітям поставити себе на місце персонажа, зрозуміти хибність чи правильність його вчинків, з'ясувати для себе, варто щось робити чи ні.

Подібне завдання для учнів середньої та старшої школи – шанс висловитись устами іншої особи. Запропонуйте прийом такого типу: «Уявіть себе на місці героя новели «Пісня». Опишіть відчуття, що супроводжують під час прочитання тексту».

Також можна використати в освітньому просторі прийом «Якбитологія». Школярі мають самостійно вибудувати альтернативну лінію сюжету. Це допоможе не лише розвинути уяву та творчі здібності

учня, а й покаже рівень знань. Таким чином, буде досягнуто одразу декілька результатів: закріплення матеріалу, розвиток творчості, поглиблене розуміння того чи іншого художнього світу та історичних обставин.

Корисно залучати ігрові складові: вікторини, командні, групові та парні змагання, квести, аукціони ідей тощо.

На основі біографічних довідок представити **історичний портрет.**

Як скласти історичний портрет (пам'ятка):

- ***Хто цей діяч?*** Назвіть його повне ім'я та роки життя.
- ***Звідки походив?*** З якого населеного пункту та якої країни родом? Хто були його батьки, де отримав освіту?
- ***Що цікавого про нього відомо?*** Дізнайтеся виняткові факти з біографії, які вплинули на його подальшу діяльність (освіта, виховання, знайомство з цікавими людьми, відкриття, вступ до організації, курйозні випадки тощо).
- ***Де проявив себе?*** Ким був (фах, посади, захоплення, уподобання) і чиї інтереси обстоював? На що найбільше звертав увагу, а чим нехтував? Із чим це пов'язано?
- ***Що зробив для України?*** Якими вчинками та справами відзначився діяч? Які помилки допустив?
- ***Як ви оцінюєте його як особистість і професіонала?*** Відповідь обґрунтуйте.
- ***Уявіть себе на місці діяча. Що б ви змінили, якими б шансами скористалися?***

Пошукове заняття «Історичні паралелі: перша більшовицько-українська VS сучасна російсько-українська війна на сході України»

Прийом порівняння полягає у зіставленні різних ознак одного й того самого експоната або різних об'єктів між собою. Цей прийом чудово підходить для школярів, оскільки вони вже здатні висловлювати на основі фактів оціночні судження і робити певні висновки та порівняння. До того ж цей прийом розвиває у дітей пам'ять і увагу, формує здатність до аналізу об'єктів. Цінність цієї вправи полягає також у тому, що дає змогу на підставі аналізу представлених фактів самостійно відстежити причинно-наслідкові зв'язки розвитку певної події і встановити зв'язок сучасних подій із минулим.

Для виконання пошукової роботи рекомендуємо ознайомитися зі статтею історика Володимира Бірчака та юриста Сергія Рябенка «Гібридні війни Росії: історія, яка повторюється» про паралелі між першою російсько-українською війною періоду Української революції і сучасним російсько-українським збройним конфліктом.

Паралель 1 – «іхтамнєт»

Російська Федерація розповідає всьому світу, що насправді в Україні триває внутрішній конфлікт і громадянська війна. Так само, як у грудні 1917 року Петроградський Раднарком офіційно заперечував російську зовнішню агресію та діяв через більшовицькі осередки і харківський Народний секретаріат.

Після проголошення Центральною Радою 20 листопада 1917 року Української Народної Республіки в межах населених українцями колишніх губерній Російської імперії радянський уряд спробував силами місцевих більшовицьких осередків захопити владу в Киє-

ві. Зазнавши в цьому невдачі, на початку грудня Раднарком надіслав українському урядові ультиматум, постановив «вважати [Центральну] Раду у стані війни з нами» та призначив уповноваженим з організації «боротьби та бойових дій з [Центральною] Радою» члена більшовицького уряду Володимира Антонова-Овсієнка.

Його загони під приводом боротьби з «контрреволюційним заколотом» на Дону увійшли до українського Харкова. Під їхнім прикриттям і за допомогою Раднаркому місцеві більшовики 24–25 грудня скликали власний «Всеукраїнський з'їзд рад». 25 грудня цей з'їзд проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, визнав її федеративною частиною радянської Росії і чинність декретів петроградського Раднаркому, обрав Центральний виконавчий комітет рад і Народний секретаріат – маріонетковий уряд. Петроградський Раднарком визнав легітимність харківського з'їзду і висловив готовність надавати йому підтримку в боротьбі з «буржуазною» Центральною Радою.

Харківський уряд не мав реальної влади на українській території і всі рішення приймав зі згоди Петрограда. Він був зручною ширмою для більшовицького Раднаркому, який дістав можливість будь-яку російську агресію списувати на внутрішній конфлікт між харківським Народним секретаріатом і київською Центральною Радою, тобто трактувати все, як громадянську війну в Україні.

> Так, «харківський з'їзд» повідомив: *«Якщо проллється в Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас із [Центральною] Радою».*

Так вторгнення на чужу територію видавалося за громадянський конфлікт усередині самої України, ніби місцеві робітники й селяни повстали проти «нелегітимної київської влади».

Паралель 2 – пропаганда

Військові дії проти УНР супроводжувалися потужними інформаційними кампаніями, щоби посіяти в українців зневіру і розчарування, знищити здатність до спротиву. Російська пропаганда намагалася витворити в українському суспільстві образ «чужої війни», мовляв, пересічних громадян це не стосується, немає війни між братніми російським та українським народами, а відбувається протистояння за владу між харківським Народним секретаріатом та «буржуазною» київською Центральною Радою. І це часто діяло. Численні підрозділи ще старої російської армії, які українізувалися і брали імена видатних українських діячів, гетьманів, під впливом російської пропаганди заявляли про нейтралітет або навіть переходили на бік росіян.

Паралель 3 – розбудова збройних сил «з нуля»

Початок першої російсько-української війни, як, зрештою, і події весни 2014 року, несподівано виявив, що Українська Народна Республіка не має в розпорядженні військ, здатних її захистити. Ба більше, українські політики не мали чіткого бачення необхідності, шляхів творення і форми власних збройних сил: регулярна армія, народне ополчення чи міліційні формування. Зокрема, Володимир Винниченко та його соратники-соціалісти були переконані, що до війни з російськими більшовиками не дійде, тож не вбачали потреби у регулярній армії. Тому армію довелося організовувати на ходу, ще й в умовах війни. Закон про створення народного війська Мала Рада ухвалила 16 січня 1918 року.

Паралель 4 – на захист стали добровольці

Як і навесні 2014 року, головний тягар із захисту Батьківщини в роки революції ліг на плечі бійців-добровольців, зібраних у такі частини: Гайдамацький кіш Слобідської України, створений з ініціативи Симона Петлюри; 1-й курінь Січових Стрільців під проводом Євгена Коновальця; допоміжний курінь Січових Стрільців, укомплектований добровольцями-вихованцями

вищих і середніх навчальних закладів Києва – Київського університету Святого Володимира, Українського народного університету, 2-ї Української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства, кінний полк імені кошового отамана Костя Гордієнка, куренів Вільного козацтва.

Паралель 5 – переслідування за прояв українськості

Російські окупаційні війська розгорнули терор проти українців. Підставою для розстрілів могла стати українська мова або документи, видані українськими органами влади.

«Ми на практиці знаємо, що є завоювання України Совітською Росією. Ми пережили цілу вакханалію нищення всіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і за українську мову. Ми добре пам'ятаємо плакати з написом «Смерть буржуям и украинцам», ми знаємо факти, як місцеві совдепи закликали до себе вчителів українознавства в середніх школах і обвинувачували їх в тому, що вони викладають «контрреволюционную дисциплину», – писав часопис «Червоний прапор» – орган українських соціал-демократів (лівих) 14 лютого 1919 року. Письменник Валер'ян Поліщук навесні 1918го занотував у щоденнику: *«Я був за большевиками, чи лучше, за Совітом українських народних секретарів, бо не знав, що вони не українські, а грабіжницькі, борці проти українського всього. Закриття українських газет, театрів і т. ін. – це мене дуже обурило, і тепер я зненавидів оту «красную гвардию», що не питає, хто ти, може, по міркуваннях большевик, а тільки український – зараз розстрілює».*

Паралель 6 – відведення Україні ролі колонії

Російські більшовики вважали Україну невід'ємною частиною їхньої імперії, яка має забезпечувати метрополію хлібом, цукром, вугіллям. Відповідно, намагалися встановити контроль над багатими на природні ресурси регіонами, зокрема, Донецьким басейном. Ще на початку червня 1917-го на загальних зборах київської організації більшовиків їхній ватажок Георгій П'ятаков наголошував:

> *«Ми підтримуємо українців у їхніх протестах проти всяких циркулярних заборон уряду, як-то заборона українського військового з'їзду. Але взагалі українців підтримувати нам не випадає, бо пролетаріатові рух цей не вигідний. Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб (чорноземна смуга)».*

> *«Ради Бога, використовуйте найбільш енергійних і революційних для відправляння хліба, хліба, хліба!!! Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди й загони. Зсипання і збирання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради Бога!»* – писав 15 січня 1918 року Владімір Лєнін у листі до надзвичайного комісара РНК РСФРР в Україні Сєрґо Орджонікідзе та командувача Південного угруповання більшовицьких військ Володимира Антонова-Овсієнка.

Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО»/Музей АТО. Місто Дніпро

Де шукати інформацію, не виходячи з дому

Картографічний доробок

Український інститут національної пам'яті посприяв музеям в оновленні експозицій і забезпечив історичними картами з нанесенням меж сучасних регіонів України. Мапи виготовлено у двох форматах (А1 та А2), які зручно використовувати для внесення змін у сталі чи тимчасові експозиції, а також для проведення тематичних лекторіїв або презентацій.

Тематика стосується знакових періодів історії України: Руські князівства і половецький степ (1198), Королівство Русі та Золота Орда (1265), Велике Князівство Литовське (1425), Річ Посполита (1619), Козацька держава Богдана Хмельницького (1654/1657), Поділ України по Дніпру (1751), Україна у складі імперій (1914), Українська Народна Республіка після III Універсалу (1917), Злука УНР і ЗУНР (1919), Радянська Україна до німецького вторгнення (1921–1940), Окупаційний лад (1942), Фронти Другої світової війни (1941–1944), Радянська Україна після вигнання нацистів (1944–1954), Україна після здобуття Незалежності (1995), Російська агресія (2018).

Комплекти видрукованих мап отримали обласні краєзнавчі музеї України. Запрошуємо музейників, освітян, усіх зацікавлених завантажувати **матеріал** і використовувати його для інформаційних, освітніх і популяризаційних потреб.

Також Інститут відкрив для широкого загалу картографічний доробок, що створювався з 2015 року як ілюстрації для виставок,

друкованих видань, інформаційних матеріалів та інших публікацій Інституту. Карти відповідають навчально-просвітницькій меті, їх можна вільно поширювати і використовувати з некомерційною метою.

Тематичний спектр проєктів з картами досить широкий: це Друга світова війна, українсько-польські стосунки, історія українського державотворення на Закарпатті, УПА, АТО, Українська революція 1917–1921 років тощо. Над картами працювали: Дмитро Вортман, Максим Майоров, Леонід Криницький. Їх можна знайти **тут.**

Можливості архівів

Архіви України також мають в доробках проєкти, присвячені революції 1917–1921 років, які стануть корисними в пошуку інформації для змістового та візуального наповнення експозицій про події або персоналії цього періоду.

Так, у вільному доступі з'явилися цифрові копії унікальних документів Національного архівного фонду: універсали Української Центральної Ради, Універсал Директорії УНР про злуку із ЗУНР від 22 січня 1919 року, Заповіт Гетьмана Української Держави Павла Скоропадського від 3 серпня 1918, Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року та багато інших. Переглянути їх можна **тут.**

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) теж має кілька проєктів про Українську революцію. Рекомендуємо скористатися такими ресурсами:

- **колекція «Українська революція: архівні хроніки»,** до якої входить «Календар Української революції» із добірками документів і світлин діячів від березня 1917 до квітня 1921 року, зокрема, українського національно-визвольного руху після

падіння Російської й Австро-Угорської імперій, створення і діяльність Центральної Ради, перших українських урядів, проголошення самостійної і незалежної Української Народної Республіки, документи про розроблення конституційних засад держави, звитягу українських військових, утвердження Української держави на міжнародній арені, позицію видатних державних та політичних діячів того часу.

- в рубриці «Історія державності» розміщено **виставки архіву,** серед яких: «Українська державність: Відродження. 100 років», «Отнині Українська Республіка стає самостійною...» (До 100-річчя проголошення 4-го Універсалу Української Центральної Ради)», «Добірка документів до 100-річчя створення Української Центральної Ради», «До Дня Соборності України» та інші.

Документальні виставки підготували:
Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного – «До 100-річчя створення Української Народної Республіки та до Дня пам'яті героїв Крут»;
Центральний державний архів зарубіжної України – «За Україну, за її долю...» (до 140-річчя від дня народження Симона Петлюри);
«За рідний край, за волю України!» (до 100-річчя Листопадового зриву);
«Великий патріот: Михайло Грушевський» (до 150-річчя від дня народження).

Державний архів Вінницької області:
«Поділля в добу Української революції 1917–1920 років» (2017);
«Поділля в добу української революції 1917–1920 років» (2020);
«Перший Зимовий похід Армії УНР»;
«Нас може і не стати, але залишимо по собі пам'ять, легенду для нових борців»;
«З когорти нескорених: отаман Я. В. Гальчевський».

Державний архів Волинської області
«Липинський і Волинь (до 135 річниці з Дня народження В'ячеслава Казимировича Липинського)»;
«До Дня Соборності України».

Державний архів Дніпропетровської області
«Катеринославщина в полум'ї Української революції»;
«Соборна Україна. Разом назавжди»;
«Репресовані діячі українського національного руху 1917–1921 рр.»;
«Адріан Феофанович Кащенко. 1858–1921. На вшанування пам'яті українського письменника, книговидавця, просвітнього та культурного діяча»;
«Костянтин Юрійович Пестушко (Кость Степовий-Блакитний) 1898–1921. На вшанування пам'яті українського військового діяча, повстанського отамана»;
«Українська стихія. 1917–1921 рр.: отамани Придніпров'я»;
«Нестор Махно: „Дух, що тіло рве до бою". До 125-річчя з дня народження».

Державний архів Донецької області
«100 років незалежності»;
«До 100-річчя державного герба Української Народної Республіки»;
«100 років державної служби України»;
«Уродженці Донеччини – борці за незалежність УНР».

Державний архів Житомирської області
«До 100-річчя Української Центральної Ради в м. Житомирі»;
«До 100-річчя проголошення незалежності Української Народної Республіки»;
«До 100-річчя створення Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, першого українського уряду»;
«До Дня Соборності України».

Державний архів Запорізької області
«З історії становлення Української державності на Запоріжжі в 1917–1919 рр. До дня Соборності та Свободи України (22 січня)».

Державний архів Київської області
«Творець українського сходознавства: онлайн-виставка до 150-річчя від дня народження А. Ю. Кримського»;
«Українська Соборність. Витоки»;
«Гетьманат. На німецьких багнетах».

Державний архів Кіровоградської області
«М. С. Грушевський: історик та державотворець».

Державний архів Львівської області
«130 років з Дня народження Євгена Коновальця»;
«Проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки».

Центральний державний історичний архів України м. Львова
«Євген Коновалець та його доба»;
«100-річчя Першого Зимового походу Армії Української Народної Республіки».

Державний архів Миколаївської області
«Миколаїв і Чорноморський флот за доби Української революції: 1917–1919 року»;
«Товариство „Просвіта“ в авангарді боротьби за українську державність на Миколаївщині у 1907–1920 роках».

Державний архів Одеської області
«До Дня Державного Прапора України, 27-ї річниці Незалежності та 100-річчя Відродження української державності»;
«До Дня Соборності України: „Революційна доба на Одещині. 1917–1920“».

Державний архів Рівненської області
«Рівне 100 років тому. Що принесли більшовики мешканцям Рівного?» (частина перша);
«Рівне 100 років тому. Що принесли більшовики мешканцям Рівного?» (частина друга).

Державний архів Сумської області
«Крути: подвиг і трагедія України».

Державний архів Харківської області
«150 років з дня народження М. С. Грушевського»;
«До 100-річчя подій Української революції 1907–1921 років».

Державний архів Черкаської області
«До Дня Соборності України»;
«Тернистий шлях становлення української державності»;
«Директорія УНР на Черкащині»;
«Черкащина в період Української революції 1917–1921 років».

Державний архів Чернігівської області
«Пам'яті героїв Крут»;
«Злука: перший крок до Соборності»;
«Історичний шлях до незалежності України».

Великий масив джерел і літератури із грушевськіани зібрано і систематизовано на сайті «Е-Архів Михайла Грушевського». У вільному доступі там представлено праці Михайла Грушевського і матеріали про нього у pdf-копіях (у всіх виданнях, передруках та перекладах), із сучасним бібліографічним описом, індексами ілюстрацій, імен, покажчиків; видання, редаговані істориком або видані за його участю, у pdf-копіях, із сучасним бібліографічним описом; реєстри архівних документів та матеріалів, на основі яких буде сформована база електронних образів цих документів; фотографії, портрети, шаржі/карикатури, які можуть слугувати ілюстративним матеріалом, а також зображення меморіальних побутових речей, меморіальних місць.

Багато корисних матеріалів міститься **на сайті** Інституту історії України Національної академії України за рубриками: електронні каталоги бібліотек, архівів, бази даних, оцифровані описи; періодичні та серійні видання онлайн; електронні енциклопедії, словники, інші довідники; електронні бібліотеки; електронні архіви; документи і пам'ятки.

Крім того, **на сайті** «Українська революція» Українського інституту національної пам'яті зібрано спеціальні тематичні проєкти засобів масової інформації: «Радіо Свобода», «Історична правда», «ВВС Україна», «Ділова столиця» та інших наших партнерів.

Навчально-методичне видання

РЕВОЛЮЦІЯ В МУЗЕЇ

Посібник щодо оновлення змісту експозицій шкільних музеїв

Ганна Байкєніч, Олена Охрімчук

Співавторка і консультантка музейної частини: ***Наталя Іванченко***

Науковий консультант: ***Віталій Бака***

Редактор: ***Олег Андрішко***

Коректорка: ***Людмила Омельченко***

Дизайнерка: ***Олександра Нечай***

При підготовці посібника використано матеріали відділу музейної справи та його начальниці ***Анастасії Гайдукевич-Качуро***

Формат 70x100/16. Зам. № 257.

Видавництво ПП «Ліра ЛТД». Вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів та розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6042 від 26.02.2018

dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05 | lira.dp.ua

ISBN 978-966-981-541-5